

'אהובי רעי, המגיד מדובנא': מכתבי בדיחות בסגנון 'מגלה טמירין' שהחליפו ביניהם שלום עליכם ושמעון דובנוב *

והנכד שלום עליכם פטה אזנו ומקשיב ומתעדן
ונהנה הנאה פרוכה, וכלו אומר: אשרי, מה נעים
גורלי, שזהני יושב אודיסה משאת נפשי מאז!¹

א. אודסה, קיץ 1891

למן שנות השמונים של המאה הי"ט חלה התפתחות מרשימה בתולדות המרכז התרבותי והספרותי היהודי באודסה, עיר הנמל הגדולה שבדרום רוסיה. לצד מרכזים יהודיים חשובים אחרים באימפריה הרוסית קיבלה אודסה היהודית אופי וצביון מיוחד במינו.² בעיר החדשה, המשוחררת מ'נטל העבר' ומודעת לדימויה כעיר קייט נהנתנית וקלת דעת, שאש הגיהנום מלהטת סביבה³, התרכזה במיפנה

* חובה נעימה היא לי להודות לידידי ד"ר אברהם נוברשטרן ופרופסור ישראל ברטל שכדרכם חלקו עמי בנדיבות את למדנותם הרבה.

1 רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קלג.

2 בשנת 1892 מנתה אוכלוסיית אודסה 340,526 נפש, מתוכם 112,235 יהודים (33%) — בנתונים אלה היתה אודסה לעיר 'היהודית' השנייה בגודלה באימפריה הרוסית (לאחר וארשה). עשרים שנה קודם לכן, בשנת 1873, היו בעיר רק 51,378 יהודים, ראה: ב' שוחטמן, 'אודיסה', בתוך: ערים ואמהות בישראל, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 59. על צמיחת היישוב היהודי באודסה יש ספרות רבה, ראה למשל: שוחטמן, שם, עמ' 58-108; י' קלזנר, 'אודיסה', כנסת, ח (תש"ג-תש"ד), עמ' 61-66; י' טריווש, 'פרצופה של אודיסה היהודית', העבר, א (תשי"ג), עמ' 58-64; S. J. Zipperstein, *The Jews of Odessa - A Cultural History, 1794-1881*, Stanford 1986; P. Herlihy, *Odessa - A History, 1794-1914*, Cambridge, MA 1986; P.W. Shaw, *The Odessa Jewish Community, 1855-1900 - Institutional History*, Ph. D., The Hebrew University of Jerusalem, 1988

3 'צעהן מייל פון אָדעס ברענט דאָס גיהנם' (א' בערנשטיין — ב'וו זעגעל, יודישע שפריכווערטער און רעדענסאָרטען, וואַרשוי תרס"ח, עמ' 5, מס' 29). מקורה הראשון של אימרה מפורסמת זו — על נוסחאותיה השונות — אינו ידוע לי, אך ברור שמוצאה בחוגים אורתודוקסים, כנראה חסידיים; השווה: 'אשר צדיקים יסודי עולם כבר נמנו וגמרו על אודותיה כי "מדורת הגיהנם" תוקד סביבותיה תמיד, ורק בזה נתחלקו בדעותיהם: הללו אומרים כי רק שבע פרסאות, והללו גוזרים כי ארבעים פרסא מסביב לה תשתרע

שלום עליכם בפרוס המאה ה־20
צייר דוד לוריא

המאות י"ט-כ' קבוצה מרשימה של אנשי האינטליגנציה היהודית הרוסית, הוותיקה והחדשה. הוגים, סופרים, חוקרים, יוצרים ועסקנים הסתופפו איש בתברת רעהו ונטלו חלק בפעילות ספרותית, תרבותית ולאומית, שהקרינה והשפיעה הרבה מעבר לחוג המקומי הצר של העושים במלאכה.⁴

בקיץ 1891 התגוררו הסופר שלום רבינוביץ (שלום עליכם) וההיסטוריון שמעון דובנוב בשניים מפרברי הקייט שמחוץ לאודסה, על שפת הים השחור, ומשהו ממערכת היחסים ששררה ביניהם באותה עת נחשף מעשרים וחמישה מכתבים מיוחדים במינם, שנשתמרו בתוך תיקים שונים בארכיון בית שלום עליכם בתל-אביב.⁵ מכתבים אלו נכתבו בסגנון לשוני ייחודי המחקה כביכול את איגרות החסידים — ז'אנר סאטירי שהפך מאז פרסום 'מגלה טמירין' של יוסף פרל (וינה 1819) ל'קלאסי' בספרות ההשכלה. מלבד ניצוצות של הומור וכשרון, מציעים מכתבים אלה אשנב הצצה לדינמיקה החברתית שנוצרה בקרב חבורה מגובשת של סופרים וידידים — שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), שלום עליכם, ושמעון דובנוב בקדקודיה — בקיץ אחד של נחת שהיה מנת חלקם.

קשריהם של דובנוב ושלום עליכם ראשיתם בשנת 1888, כאשר פרסם דובנוב (בשם העט שלו 'קריטיקוס') בכתב העת היהודי הרוסי 'זוסחוד' ביקורת על סיפורו הידוע של שלום עליכם — 'דאָס מעסערל' [=האולר], שראה אור לראשונה בשנת 1887. דובנוב נטל אז על עצמו — כהגדרתו שלו — את תפקיד 'מנקה האורוות' של הספרות היהודית החדשה בכל השפות. בעודו עורך ב'ערימת הזבל' של הרומאנים הפופולריים ביידיש, ששפעו מעטם של שמ"ר, עוזר בלושטיין ואחרים, הוא מצא לפתע 'יהלום קטן' של שלום עליכם.⁶ זו היתה התגובה הביקורתית האוהדת הראשונה על יצירת שלום עליכם, והסופר ידע להוקירה. לימים אף סיפר

אשה ולא תכבד' (אכן יש תקוה, המליץ, כ"ד בתמוז תרנ"א, עמ' 1); 'אפשר אמת הוא מה שהבריות אומרות, שפתחו של גיהנם בק"ק שיחור הוא, והשטן מרקד שם ומחטיא בני האדם' (בימי הרעש, כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' תיג; נדפס לראשונה בתרנ"ד). שיחור היא אודסה, שעל גדות הים השחור.

4 על צמיחת המרכז הספרותי באודסה, ראה בהכללה: י' קלוזנר, 'שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה', יהדות פולין — מחזור הרצאות פומביות של מורי האוניברסיטה העברית, ירושלים ת"ש, עמ' 39-48; E. Spicandler, 'Odessa as a Literary Center of Hebrew Literature', in: G. Abramson and T. Parfitt (eds.), *The Great Transition – The Recovery of the Lost Centers of Modern Hebrew Literature*, New Jersey 1985, pp. 75-90; ובפירוט: ד' מירון, 'בתנועה בטוחה בין שתי ערים', בספר: בודדים במועדם, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 331-381; לאה ביירך, ממרחב לסמל — זכרונות אודסה העברית, 1881-1914, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"א. עבודה זו מתבססת על קורפוס נרחב של זיכרונות בעברית (אך לא ביידיש), והיא כוללת חומר רב ערך על התופעה החברתית-התרבותית המיוחדת של התגבשות 'חבורה ספרותית'.
5 להלן: בש"ע. השתמשתי בהעתקים הנמצאים במחלקה לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 1481 4°, תיקים 64 (מכתבי שלום עליכם אל דובנוב), 394 (מכתבי דובנוב אל שלום עליכם).

6 ראה: דובנוב, ספר החיים, עמ' 206; הנ"ל, פֿון 'זשאַרגאַן' צו יידיש, עמ' 34, 54.

לדובנוב כי ביקורת זו העניקה לו אומץ שעה שהוא עצמו לא היה עדיין בטוח בכשרונותיו⁷. במהלך השנים 1888-1890 עמדו השניים – שטרם נפגשו פנים אל פנים – בחליפת מכתבים ערה, ששיקפה את הכבוד ההדדי והחיבה שרחשו זה לזה⁸. דובנוב כבר היה שקוע במחקריו על תולדות החסידות, ושלום עליכם – אז בקייב – שלח לו יצירות מפרי עטו והתייעץ עמו בשאלות שונות שהטרידוהו, בעיקר סביב הוצאת שני הכרכים של 'די יודישע פֿאַלקס־ביבליאָטֶהעק' (=הספרייה היהודית העממית) – המאסף הספרותי של שלום עליכם ערך והוציא על חשבונו (כולל תשלום שכר סופרים נדיב וחסר תקדים באותה עת) בשנים 1888-1889⁹. הם נפגשו לראשונה פנים אל פנים רק ביולי 1890, כאשר שהה דובנוב בקייב לצורך טיפול רפואי בעיניו והתארח במשך שבועיים בבית הקיץ של שלום עליכם בבויארקה¹⁰. קשריהם נתהדקו כמה חודשים לאחר מכן, שעה שמצאו עצמם בשכנות אחת באודסה.

דובנוב הגיע לאודסה באוקטובר 1890, ושהה בה כשלוש־עשרה שנים, עד שנת 1903¹¹. משפחתו של שלום עליכם הגיעה אף היא לאודסה באוקטובר של אותה שנה, לאחר שהסופר נחל כשלון חרוץ בעסקיו בקייב והגיע לפשיטת רגל ולחובות

- 7 על השפעתה של ביקורת זו העיד שלום עליכם בעצמו, 'לתולדות חיי', בתוך: מן היריד (תרגום: א' אהרוני), תל־אביב 1992, עמ' 286-287; וראה גם: רבניצקי, דור וסופריו, ב, עמ' עה; דובנוב, פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש, עמ' 60-61.
- 8 עשרים ושבעה מכתבים ברוסית, ששלח שלום עליכם אל דובנוב באותן שנים, ולצידם זיכרונותיו של דובנוב מתקופה זו, נתפרסמו בכתב העת ייברייסקאיה סטארינה (*Evreiskaia Starina*), 9 (1916), עמ' 227-252. מאוחר יותר הביא דובנוב לדפוס את המכתבים בתרגום לידיש: פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש, עמ' 64-96 (וראה להלן, הערות 44-45).
- 9 סקירה על תוכנם של קבצי ה'ביבליותיקה' ועל התקבלותם, ראה: א"ר מלאכי, ה'ביבליותיקה היהודית־עממית' של שלום עליכם, הדואר, לה (תשט"ז), עמ' 629-630, 643-644.
- 10 דובנוב, פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש, עמ' 38, 55-58. בויאַרְקָה (היא בויִבְרִיק ביצירתו הספרותית של שלום עליכם) היתה פרבר קייט במעבה יער מחוץ לקייב, שבו נהגו שלום עליכם ובני משפחתו לשהות בחודשי הקיץ.
- 11 תקופה זו בחיי דובנוב תוארה בפירוט בזיכרונותיו שלו: דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 231 ואילך (פרקים אלה, שנכתבו במקורם ברוסית, לא נכללו בתרגום העברי של ספר החיים). כן ראה בזיכרונותיה של בתו סופיה דובנוב-ארליך: S. Dubnov-Erlach, *The Life and Work of S.M. Dubnov*, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 90-96 אודסה תורגם לעברית תחת הכותרת 'הכרם באודיסה', בתוך: ספר שמעון דובנוב, עמ' 61-66), ובזיכרונותיו של רבניצקי, דור וסופריו, ב, עמ' 10-פא. תקופת אודסה היתה מן החשובות בחיי דובנוב, לא רק בשל השינוי הקיצוני שחל בהשקפותיו על הלאומיות היהודית, אלא גם בשל השתלבותם החברתית שלו ושל בני משפחתו בחוג 'חכמי אודסה' ובהווי המיוחד לעיר. ראה למשל במכתבו לח'נ ביאליק משנת 1903, לאחר שעקר לוויילנדה: יש לי געגועים לחברת יידי וחברי באודיסא, אשר לא אמצא כמותם בוילנא. אשתי וילדי (ביחוד האחרונים) עוד לא השלימו עם ווילנא והפטרויטזמוס של אודיסא עוד חזק בקרבם' (העבר, א [תשי"ג], עמ' 19).

גדולים¹². שלום עליכם עצמו נדד בערים שונות — וינה, פריס, צ'רנוביץ — ולבסוף הצטרף לבני ביתו באודסה¹³. תקופה זו בחייו של שלום עליכם, למן אוקטובר 1890 ועד לאביב 1893, היתה מן הדלות והצננות ביותר בעבודתו הספרותית — 'ובאותו הזמן, במשך כמה חרשים, היתה קסתו... מונחת בקרן-זווית ועטו הפורה לא נטבל בדיו אפילו לשם כתיבה משהו'¹⁴. זו אולי הסיבה לכך שפרק זה הוצנע בדרך כלל בספרות הביוגרפית אודותיו¹⁵. שלום עליכם התפרנס אז מכתיבה מזדמנת בעיתונות העברית והרוסית ומפעילות חלקית בבורסה הקטנה של אודסה.

חבורת הסופרים שנתרכזה בקיץ 1891 באודסה היתה של אנשים צעירים, בני 'שלושים ומשהו' — גם הרעיות, אולגה רבינוביץ ואידה דובנוב, הנזכרות פעמים רבות בהתכתבות, היו בנות גיל זה. שמעון דובנוב (1860–1941), הצעיר שבחבורה, היה אז בן שלושים ואחת; שלום עליכם (1859–1916), היה אז בן שלושים ושתיים, וכמותו גם יהושע חנא רבניצקי (1859–1944), היחידי מבני החבורה שנולד באודסה¹⁶. מרדכי בן-עמי (רבינוביץ; 1854–1932), היה המבוגר שבהם — בן

12 'מרוע עסקיו בקיוב הוכרח לעקור את ביתו לאודסה והתפרנס שם בדוחק מעסקי סרסרות בבורסה ומעבודה בלתי קבועה בעתונות האודסאית הרוסית' (הראשונים כבני אדם, עמ' 363. יט); וראה: שלום עליכם בוך, עמ' 363.

13 שלום עליכם הגיע לאודסה בפעם הראשונה בקיץ 1888. היה זה ביקור קצר שבמהלכו התיידד עם י"ח רבניצקי ונפגש לראשונה עם מנדלי, ראה: שלום עליכם בוך, עמ' 362; רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קכ-קכא.

14 רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קכח. תוכניתו של שלום עליכם לפרסם את הכרך השלישי של די יודישע פּאָלקס-ביבליאָטעהק — אליה הוא מתייחס פעמים מספר במכתבים דלהלן — לא יצאה לבסוף אל הפועל. במקום זאת הסתפק שלום עליכם בהוצאת חוברת צנומה (80 עמודות): קול מבשר צו דער יודישער פּאָלקס-ביבליאָטעהק (אודסה תרנ"ב), שאת כולה כתב בעצמו. למעשה התמקד אז שלום עליכם בכתיבת פיליטונים קצרים לעיתונות העברית והרוסית (שבה נהגו לשלם שכר סופרים) וכמעט שלא כתב מאומה בידיש. ראה: שלום עליכם בוך, שם; הראשונים כבני אדם, עמ' יג-כ; ג' קרסל, שלום עליכם — חייו ויצירתו, תל-אביב תש"ך, עמ' 49; מירון, מסות משולבות, עמ' 61–72; ח' שמרוק, שלום-עליכם — מדריך לחייו וליצירתו, תל-אביב 1980, עמ' 14–18.

15 האירועים שהובילו את שלום עליכם לפשיטת הרגל, ונדודיו בעקבותיה, במיוחד קודם הגיעו לאודסה, כמעט ולא תוארו בספרות הזיכרונות עליו. חתנו (לימים), י"ד ברקוביץ — שלא היה עד לאירועים ורק שמע עליהם — תיאר את תקופת אודסה מתוך מגמה למעט בחשיבותה בחיי הסופר, ובעיקר מתוך פרספקטיבת מגוריו המאוחרים שלו עצמו בעיר זו, ראה: הראשונים כבני אדם, עמ' יט, רפה-רפז. תמונה חלקית בלבד מתקבלת מזיכרונות מארי (מרוסיה) ווייפה-גולדברג, בתו הצעירה של שלום עליכם, שטרם נולדה אז: M. Waife-Goldberg, *My Father, Sholom Aleichem*, New York 1968, pp. 91-110. (בתרגום עברי: אבי שלום-עליכם, תל-אביב תשל"ג, עמ' 78). גם בשלום עליכם בוך, ספר היסוד לתולדותיו של הסופר, נזכרת תקופת אודסה אך מעט (ראה עמ' 169–170, 177, 363). המקור העיקרי לתולדות שלום עליכם בתקופה זו, לבד ממכתביו, הם זיכרונותיו של רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קכו-קלד.

16 על רבניצקי וקשריו עם שלום עליכם ושאר בני החבורה, ראה בזיכרונותיו שלו, דור וסופריו, א-ב; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, תל-אביב תשכ"ז, ב, עמ' 828–829; הראשונים כבני אדם, עמ' רפט-רצג; י"ד ברקוביץ, 'אגרות שלום-

שלושים ושבע. הוא הגיע לאודסה לראשונה כסטודנט בשנת 1881, אך עזבה וחזר אליה שוב בשנת 1886¹⁷. 'זקן' החבורה היה מנדלי (1835?-1917) — אז בן כחמישים וחמש — שהכול העריצוהו וראו בו את 'הסבא' של הספרות החדשה בידיש ובעברית. מנדלי הגיע לאודסה בשנת 1881 ובהדרגה ביסס את מעמדו כדמות הבולטת בחוג הסופרים¹⁸.

כאמור, שלום עליכם גר עם בני משפחתו במעון קייט (ראצ'ה) קטן מחוץ לאודסה, במקום שנודע בשם 'פונטאן הגדול'¹⁹. דובנוב אף הוא התגורר מחוץ לעיר, בלוסטדורף, שכונה המאוכלסת במתיישבים ממוצא גרמני, מרחק של שעת הליכה מביתו של שלום עליכם²⁰. מרדכי בן-עמי התגורר בשכנות לדובנוב²¹,

עליכם בעברית אל י"ח רבניצקי וחי"נ ביאליק, רשמות [סידרה חדשה], א (תש"ו), עמ' 174-196.

17 על בן-עמי, ראה בספרו: אישי דורנו — דברי זכרונות והערכה, תל-אביב תרצ"ג; וכן: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 237-239; רבניצקי, דור וסופריו, ב, עמ' פב-ק; רב צעיר, מסכת זכרונות, ניו-יורק תש"ה, עמ' 177-180. קשריו עם שלום עליכם ראשיתם בשנת 1888, כאשר ביקר שלום עליכם לראשונה באודסה. באותה שנה פרסם בן-עמי את זיכרונותיו ('די קינדערשע יאָהרען') בכרך הראשון של די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק. ראה גם: שלום עליכם בוך, עמ' 178-179, 362.

18 השם 'סבא' (זיידע) הודבק למנדלי בידי שלום עליכם, ראה: רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קכ. לדעת מירון טיפח שלום עליכם את מיתוס 'הסבא' והנכדים' מתוך שרצה להקנות לספרות יידיש החדשה מימד עומק היסטורי, ראה בספרו מסות משולבות, עמ' 64-65. על תקופת אודסה בחיי מנדלי, ראה: י' קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, ירושלים תש"י, עמ' 422-434. זיכרונות עליו ומכתבים מתקופה זו פרסם דובנוב בספרו, פֿון זשאַרגאָן צו יידיש, עמ' 43-49.

19 המקום כונה 'פונטאן הגדול' (=תרגום מרוסית של בולשוי פונטן, היינו: מזרקת המים הגדולה), ושם הדאצ'ה: דאָטשאַ מאַנדראַזשי' (וראה במכתב 4, מדרש בדיחה על פשר השם). כנראה שלאחר קיץ 1891 עברו בני המשפחה לתוככי העיר וכתובתם היתה: קאַנאַטָה 26 (שלום עליכם בוך, עמ' 363; ולהלן הערה 270). על הפופולריות הרבה של גני הפונטאנים בקרב בני אודסה יעיד תיאור בן הזמן ששם שלום עליכם בפי גיבורו מנחם מנדל: 'כיון שמגיע ערב, מיד תכלה רגל מן העיר. הכל עוזבים את בתיהם ונוהרים בהמון אל הפונטאנים, אל הפונטאן הגדול או הפונטאן הקטן. שם אתה מוצא כל מה שלבך חומד. יכול תוכל לרחוץ את בשרך בים, או לישב ולהקשיב למנגינת המנגנים במקהלה. ואי אתה צריך לבוזו על כל הדברים האלה אפילו פרוטה אחת — הכל ניתן לך חינם אין כסף!' ('מנחם מנדל', בתוך: כתבי שלום עליכם, ג, תרגום: י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשט"ז, עמ' יט); וראה גם: בייך, זכרונות אודסה (לעיל, הערה 4), עמ' 91-92. ועם זאת, בית שלום עליכם מתואר כ'דאצ'ה קטנה, לחה וחשוכה למחצה', שחותמו של 'יורד' ניכר ממנה, ובני משפחתו, שהורגלו לחיי נוחות, התקשו להסתגל אליה. ראה: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 245; *The Life and Work of S.M. Dubnov* (לעיל, הערה 11), עמ' 96.

20 Lüstdorf. דובנוב עבר להתגורר בלוסטדורף במאי 1891. הוא אהב מקום זה, חש התעלות בשל הקירבה אל הטבע שנודמנה לו שם, והגדיר את לוסטדורף הכפרית כפינת גן-עדן. ראה: דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 245-246; ובזיכרונות בתו סופיה, שם, עמ' 95.

21 דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 245.

ואילו מנדלי התגורר בקצה השני של העיר, ברובע מולדבנקה שבו שכנו יהודים עניים רבים. הוא ניהל לפרנסתו את ה'תלמוד תורה' המקומי, ששימש בעיקר את בני העניים, וגר — ברווחה יחסית — בבניין בית הספר²². סביב המרחקים שבין כל אחד מבני החבורה והביקורים ההדדיים זה בביתו של זה נסובים רבים מענייניה של ההתכתבות²³.

ב. מכתבי הבדיחות — רקעם, לשונם ותוכנם

מהקדמתו של דובנוב (המובאת אף היא להלן) אנו למדים על הרקע הריאלי לכתיבת המכתבים: מסתבר שמעונו של שלום עליכם היה 'בתוך תחום הפאָסט', ואילו הכפר לוסטדורף היה 'מחוץ לתחום'. לשון אחר: הדואר הממשלתי הגיע רק עד אזור מגוריו של שלום עליכם. דובנוב ביקש אפוא כי כל דברי הדואר, ובמיוחד כתבי העת שעליהם היה חתום, יישלחו לכתובתו של שלום עליכם, והלה העביר אליו את חבילות הדואר — דבר יום ביומו — באמצעות עגלה מיוחדת שנסעה כמה פעמים ביום בין השכונות השונות שעל חוף הים²⁴.

מכתבי הבדיחה, שהם מעין מכתבי 'הזדמנות' של דרך אגב, עוסקים לכאורה בדברים של שטות ושל מה בכך — העברת העיתונים וכתבי העת, עסקי דואר ומרכבות דואר, תיאום ביקורים הדדיים ומשפחתיים, פגעי מזג האוויר, רכילויות קטנות וכיוצא בזה. ועם זאת, הם עשירים ברמזים וברמזי רמזים, מעין שפת סתרים פנימית המשותפת רק לבני החבורה. כך הופכים המכתבים התפלים כביכול למעין 'כתב חידה' משעשע, שפיענחו — הן ברובד הלשוני-המילולי והן ברובד הנסתר-המשמעותי — עשוי להביא סיפוק והנאה²⁵.

דובנוב הגדיר את המכתבים הללו כ'חסידים', כביכול בסגנונו של יוסף פרל בעל 'מגלה טמירין', אך למען האמת אין זה מדויק. אמנם, גם 'מגלה טמירין' נכתב במתכונת אפיסטולרית — איגרות המוחלפות ברובן בין חסידים — אך מבחינה תוכנית אין במכתביהם של שלום עליכם ודובנוב שום דבר 'חסיד' ספציפי, ואף מבחינה סגנונית רחוקים הם מאוד מסגנונו הסאטירי הייחודי של פרל, שהיטיב לחקות את הכתיבה החסידית אף טוב יותר מאשר החסידים עצמם²⁶.

22 ראה: קלזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 18), עמ' 425; רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' פח; בייך, זכרונות אודסה (לעיל, הערה 4), עמ' 83, 87, 90. על רובע מולדבנקה, ראה:

Herlihy (לעיל, הערה 2), עמ' 273-276.

23 מפת אודסה ועליה ציון כתובות כמה מן הסופרים הובאה אצל בייך, שם, עמ' 132-133.

24 דובנוב, פון 'זשאַרגאָן' צו יידיש, עמ' 40. לא מיותר לציין בהקשר זה שהתעבורה באודסה התנהלה אז בקרונות סוסים (אומניבוס; ובלשון המכתבים: לינייקע), שכן תחבורה חשמלית הותקנה בעיר זו רק בראשית המאה העשרים, ראה: ש' אוסישקין, אמא אודיסה — זכרונות ילדות ונעורים, 1904-1919, ירושלים תשמ"ד, עמ' 47.

25 דוגמה לכך הוא 'דער פעטער שמערעל' (מכתב 25), כינויו של אלכסנדר צדרבוים בפיו של מנדלי. שלום עליכם, שחשש שמא לא ידע דובנוב למי הכוונה, ציין במכתב כי 'בן עמי יודע מי הוא'.

26 על הסגנון הלשוני המיוחד של פרל ביצירתו העברית, ראה למשל: ש' ורסס, 'שיטות

בחינה לקסיקלית של לשון המכתבים תוכיח בקלות כי לפנינו קלחת שבה נתערבבו במודע כמה רמות לשוניות: 'לשון קודש' פסוודו-חסידיית מראשית המאה הי"ט; אוצר המילים של העברית המתחדשת בשנות התשעים — לשון מודרנית שבה נכתבים מזה עשרות שנים שירים וסיפורים, מתפרסמים מחקרים בתחומי מדע רבים ונדפסים עיתונים; יידישיזמים וסלאביזמים 'מיורשים'. התוצאה שנתקבלה היתה כמובן מלאכותית במכוון ולא תמיד עלתה יפה, אך יש לזכור כי מלכתחילה המכתבים כלל לא נועדו לפרסום. הם נכתבו כבדרך אגב, ללא הכנות מדוקדקות, וכל תכליתן היתה רק לשעשוע הדדי של המכותבים עצמם, שהיו מודעים לתרכובת לקסיקלית זו ולהיבטים האירוניים שלה²⁷.

מבחינת הלשון והתוכן, קרוב אפוא יותר להגדיר את המכתבים שלפנינו כמכתבי יראים, המחקים את סגנונם הבטלני והמשובש של בני החברה המסורתית בכלל (לאו דווקא החסידיית). כמה ממאפייניו של סגנון זה הם התכה סאטירית של שברי פסוקים מן המקרא, המדרש והתפילה; חזרה טרחנית על אותו הדבר עצמו (שהוא בדרך כלל חסר כל חשיבות או ערך); שימוש רב בראשי תיבות ובקיצורים 'יראיים' (זוג' שתחי'; ז"ז [=זולת זה]; חו"ש [=חיים ושלום], וכיוצא באלה); דקדוק מעוקם (כתיב ותחביר), שיבושי לשון מכוונים (למשל: אשות במקום נשים; טפוש במקום טיפש), ותרגומי שאילה (קאלק) מהלשון המדוברת (יידיש; ובאגרות שלפנינו — גם מהשפה הרוסית). כאמור, אחת מטכניקות השעשוע שנוקטים המתכתבים היא 'יידישיזציה' של מילים רוסיות, שבאה לידי ביטוי, למשל, בהקניית צורות עבריות או יידישאיות אופייניות למילים הזרות²⁸.

ההגיון הנפתל של הכתיבה היראית עשוי לעיתים להביך גם את זה המשתעשע בו. וכך כאשר שלום עליכם מבקש להזמין את דובנוב לבקר בביתו, הוא כותב לו 'מגילה' ארוכה, סבוכה ורבת חזרות, אפשרויות ותנאים. בסופו של המכתב חושש שלום עליכם בעצמו שמא מרוב דברי ההבל והטרחנות לא יבין דובנוב מה באמת רוצה ממנו ידו בסופו של דבר, ועל כן הוא מציע לו להתעלם מכל מה שכתב לו: 'ואתה עשה כטוב בעיניך, כי העמסתי עליך תנאים ואופנים הרבה עד שלא תדע מה לרחק ומה לקרוב' (מכתב 14).

הסגנון 'החסידי' תאם היטב את הסיטואציה הרוחנית שבה היו מצויים בני החבורה באותה עת. בין השנים 1888–1893 עסק דובנוב בעיקר במחקר החסידות. הוא אסף חומר לכתיבת ספרו הגדול 'תולדות החסידות', ולפי שעה פרסם פרקים מתוכו בירחון היהודי-הרוסי 'ווסחוד', שראה אור בפטרבורג בעריכתו של אדולף

הסאטירה של יוסף פרל' בספרו: סיפור ושורשו, רמת-גן, 1971, עמ' 9–45; ח' שמרוק, ספרות יידיש — פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 253; ח' שמרוק וש' ורסס (מהדירים), יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו, ירושלים תשל"ל, עמ' 42–63.

27 ראה: דובנוב, פון 'זשארגאן' צו יידיש, עמ' 59.

28 לדוגמה: הטיית המילה הרוסית דאצ'ה (דאטשנו, דאטשיכס); שיבוש המילה גורוד (עיר) לגאראעד; הוספת סיומות ריבוי ביידיש למילים רוסיות (כגון גוליאניעס; קאמנאטיעס). או סיומות ריבוי בעברית למילים ביידיש (כגון פאצטאליונים).

לנדאו²⁹. באופן פרדוכסלי, דווקא תקופה זו היתה משיאי האתיאיזם של דובנוב, ועל רקע זה בולטים במיוחד עקיצותיו של שלום עליכם לחברו 'החסיד'³⁰. מן הצד האחר לא חסרות בהתכתבות זו גם עקיצות כלפי הצלע השלישית בחבורה, מרדכי בן-עמי, שנודע לא רק באופיו הפסימי והדכאוני, אלא גם היה המקורב ביותר מכל בני החבורה לעולמה של המסורת ולשמירת מצוות.

ואילו מבחינתו של שלום עליכם, כסופר תלת-לשוני מובהק, יש לראות במכתבים אלה לא רק עדות נוספת לשליטתו המלאה במכמניה של העברית³¹, אלא בעיקר ביטוי לז'אנר הפיליטון האפיסטולרי החביב עליו. אמנם, כבר בראשית שנות השמונים החל שלום עליכם לפרסם פיליטונים בצורה של סידרת מכתבים³², אך לשיא מימושו הספרותי והסאטירי של ז'אנר זה הגיע שלום עליכם זמן לא רב לאחר שחיבר את מכתבי הבריחות שלפנינו. כוונתנו, כמובן, לחליפת המכתבים המפורסמת של מנחם-מנדל וזוגתו שיינה-שיינדל, שנתפרסמה למן שנת 1892. בסידרה הראשונה של המכתבים, שבה הגיע לדעת מבקריו 'לשלמות הסגנון האפיסטולרי האהוב עליו'³³, אכן כתב מנחם מנדל לרעייתו על הווי הבורסה שבאודסה³⁴. גם דובנוב גרס כי עבור שלום עליכם מכתבי הבריחות לא היו שעשוע גרידא, אלא הזדמנות להשחזת סגנונו ההומוריסטי המאוחר והכנה לקראת מכתבי מנחם-מנדל³⁵.

29 ראה: דובנוב, ספר החיים, עמ' 211-226. על פעילותו של דובנוב בווסחוד, ראה: י' סלוצקי, העתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 150-155, 286-287.

30 ראה למשל במכתב 23, שנכתב ב'שבת קודש', בשעת קריאת התורה קודם המפטיר. שלום עליכם מצטדק שאינו יכול לשלוח לו את הדואר 'מחמת שאין ערוב במחננו כד'ת', ואף רבניצקי מוסיף הערה בסוף המכתב: 'גם נפשי כלתה לבוא אליו בכתובים, אך מעשה שטן — שבת היום לד', ומן השמים יעכבוני'.

31 על יצירתו של שלום עליכם בעברית, ראה במבואו של ח' שמרוק למהדורת שלום עליכם — כתבים עבריים (על אגרותיו העבריות, שטרם כונסו, ראה: שם, עמ' 7, הערה 1); 'ש' ורסס, 'שלום עליכם כסופר עברי', בספרו: מלשון אל לשון — יצירות וגלגוליהן בספרותנו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 35-57. פעילותו הבלטריסטית הנמרצת של שלום עליכם בעברית, דווקא בין השנים 1889-1892, קשורה לדעת שמרוק הן בפולמוס החריף על מעמדה של ספרות יידיש, על רקע הופעת קובצי די יודישע פֶּאָלקס-ביבליאָטהעק, והן בהעדרן של במות פריודיות קבועות בידיש בהן יכול היה לפרסם מפרי עטו, ראה: שם, עמ' 15-18.

32 למשל, הסידרה 'די איבערגעכאַפטע בריוו אויף דער פּאָסט' [=המכתבים שנחטפו מבית הדואר], שנתפרסמה ביודישעס פֶּאָלקסבלאַט, בשנים 1883-1884. דוגמאות נוספות לפיליטונים אפיסטולריים מתקופה זו, ראה: שלום עליכם בוך, עמ' 362. על מרכזיותו של הז'אנר האפיסטולרי ביצירת שלום עליכם, ראה: מירון, מסות משולבות, עמ' 73-74.

33 'שלום עליכם', האנציקלופדיה העברית, לא, עמ' 930.

34 הסידרה הראשונה, לֶאָנְדָאָן — אַ רָאָמָאָן פֶּון דער אָדעסער קליינע בערזע' [=לונדון — רומאן מהבורסה הקטנה של אודסה], נתפרסמה בשנת 1892 בקול מבשר צו דער יודישער פֶּאָלקס-ביבליאָטהעק, שערך שלום עליכם.

35 פֶּון זשאַרגאָן צו ייִדיש, עמ' 41.

כללו של דבר: מכתבי הבדיחות והמשתמע מהם מייצגים בזעיר אנפין את העולם הרב־לשוני המסובך שבמסגרתו התפתחו חיי התרבות והרוח של בני האינטליגנציה היהודית הצעירה באימפריה הרוסית בשלהי המאה הי"ט. לפנינו צעירים המשוחחים ביניהם ברוסית, רובם אף כותבים ויוצרים בה, ובה בשעה מתלבטים בשאלת המוקד העיקרי של יצירתם הספרותית — רוסית (דובנוב, פרוג, בן־עמי), יידיש (מנדלי, שלום עליכם) או עברית (רבניצקי, אחד העם). הם מוטרדים מכיווני התפתחותה הרצויים של ספרות יידיש החדשה — 'מז'ארגון ליידיש', ככותרת הרב משמעית שנתן דובנוב לספרו — ומפגינים שליטה מרשימה ברבדים הלשוניים השונים של העברית³⁶.

ועוד פן מעניין נוסף מצאנו במכתבים אלה: בניגוד לסופרים בני דורו — בוודאי בהשוואה לבני הדור הקודם — מיעט שלום עליכם לעסוק בחוויה החסידית. החסידות ומקומה כתנועה היסטורית שהשפעתה על הציבור היהודי היתה רבה גם בימיו, נעדרת כמעט לגמרי מיצירתו. עוצמתה של החוויה החסידית — במיוחד באוקראינה מולדתו של שלום עליכם — בולטת במיוחד ברומאן הסאטירי של יצחק יואל לינצקי, דאָס פּוילישע יונגעל. חיבור אנטי חסידי זה, שראה אור לראשונה על דפי העתון קול מבשר (1867) ונדפס כספר בשנת 1869, זכה במשך עשרות שנים לתפוצה אדירה. אך למן שנות התשעים ואילך לא רק שהמאבק המיליטנטי בחסידות איבד את אופיו המלהיב, אלא שכבר החלו להסתמן מגמות חדשות בהערכת החסידות. מסמנם הראשי של המגמות הניאורומנטיות הללו היה י"ל פרץ, שבינו לבין שלום עליכם לא שררו תמיד יחסי הערכה. שלום עליכם לא נטל אפוא חלק באף אחת משתי המגמות הללו ביחס לחסידות — לא הלועגת ולא המפארת. היו שפירשו את הימנעותו מעיסוק בחסידות כפרי של שיקול מחושב, וכדי שלא לוותר על קהל קוראים גדול שמאס בהתקפות המשכיליות על העולם הדתי והחסידי³⁷. כך או כך, לפנינו ביטוי מעניין — גם אם חיוור וקלוש — למקומו של ההווי החסידי בעולמו הספרותי המוקדם של שלום עליכם³⁸.

36 על כך שבני החבורה שוחחו ביניהם ברוסית, ראה למשל: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 240. על המציאות הרב־לשונית ומשמעויותיה ראה במבואו של שמרוק, שלום עליכם — כתבים עבריים, עמ' 13–15. לתפיסה העקרונית של 'רב־מערכת חילונית', שבתוכה פעלו סופרים כגון אלה, על ביטוייה המהפכניים החיצוניים (התערות יהודים במסגרות לשוניות, חברתיות ופוליטיות של החברה הסובבת) והפנימיים (עיצוב מסגרות יהודיות המקבילות למימסדים ולצורות ההתבטאות של עמים אחרים, מתוך יצירתיות תלת־לשונית שמתחרה זו בזו וניזונה זו מזו), ראה: ב' הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (תש"ן), עמ' 14–18.

37 מירון, בודדים במוערם (לעיל, הערה 4), עמ' 83–85.

38 העולם החסידי נזכר בכל זאת ברקע ובשוליים של כמה מיצירות שלום עליכם, וחשוב להזכיר בהקשר זה כי נחום, אביו של שלום עליכם, היה "מישמאש" של חסיד ומשכיל (מן היירדן ולעיל, הערה 7, עמ' 46). 'חסיד של הרבי (דודן) מטאלנה וחובב מאפו' (שם, עמ' 15). הנה לדוגמה כמה מהתייחסויותיו של שלום עליכם לחסידות: תיאור הרבי מרוזין (שם, עמ' 24); במכתב ששיגר לדובנוב במאי 1888 סיפר שלום עליכם, שפגש בקיבו פלוני הטוען כי אחד מצאצאיו המיוחסים של הבעש"ט המיר דתו ושהה תקופה

בשנת 1914, מיד לאחר חג הפסח, יצא שלום עליכם למסעו האחרון בפולין וברוסיה. סביב חג שבועות נפגשו שני הידידים הוותיקים — דובנוב ושלום עליכם — בבית המלון 'אֶסְטוֹרְיָה' שבפטרבורג, בה התגורר אז דובנוב, והעלו זכרונות משותפים. הסופר החולה והעייף, שהיה שקוע אז בכתיבת האוטוביוגרפיה שלו 'פֹּנִים יֶאֱרִיד' (=מן היריד), פנה לדובנוב ושאלו: 'הזוכר אתה את ההתכתבות החסידית בין פונטאן ללוסטדורף?... כל זה יירשם בתולדות חיי'. אלא ששלום עליכם לא זכה לסיים את חיבורו האוטוביוגרפי, וכדברי דובנוב: 'חלקים גדולים מחייו קבורים באלפי מכתביו...'³⁹

זמן לא רב לאחר פטירתו של שלום עליכם (י' באייר תרע"ו; 13 במאי 1916) החל דובנוב להרהר בדרך הנאותה להנציח את זכר חברו הנפטר, שהפך בינתיים לסופר האהוב ביותר על רבבות יהודים. ב־7 ביוני 1916 שיגר דובנוב איגרת למשורר חיים נחמן ביאליק, שישב אז באודסה, וכך כתב לו:

נוטה אני עכשיו לזכרונות, אחרי הידיעה הראשונה על מותו של שלום עליכם, חפשתי ומצאתי בארכיוני את אגרותיו המרובות אלי משנות 1888–1891, הכוללות חומר לתולדות ספרותנו בשנים ההן, או — ביתר דיוק — מנהגינו הספרותיים. האגרות משנות 1888–1890 כולן ברוסית ותתפרסמנה בסתיו הקרוב בצרוף עם זכרונות על המנוח ב'בִּיֶרִיסקיה סטארינא'. אבל ישנה חבילת מכתבים (עשרים מספרים) בשפה עברית מיוחדת במינה. זהו פשר הדבר. בקיץ 1891 ישב שלום עליכם ב'פֹּנִטָן הגדול' ואני בליוסטדורף, והתנינו להחליף מכתבים בינינו בסגנונם של שני חסידים מ'מגלה טמירין' לפרל. במשך חדשים החלפנו מכתבים, פעמים כמעט בכל יום ויום. אגרותיו של שלום עליכם מלאות וגדושות הומור רב ומהוות פרודיה ספרותית מצויינת. החלטתי למסרן לך בצרוף הקרמה ממני

ארוכה בפטרבורג כפקיד במשרד ממשלתי כלשהו. הוא תהה אם ידיעה זו מעניינת את דובנוב שהיה אז בראשית דרכו בחקר החסידות (פֶּון 'זשאַראַגָּן' צו ייִדיש, עמ' 64–65); במכתב אחר סיפר שלום עליכם לדובנוב כי בקובץ שהוא עומד להוציא בקרוב תתפרסם עבודה מעניינת של מ"א שאַצקעס בנוגע לחסידות (שם, עמ' 65, 68). כמו כן הביע שלום עליכם את רצונו לממן תרגום לידיש מ'תולדות החסידות' עבור הקובץ השני של די ייִדישע פֶּאַלקס־ביבליאָטֶהֶק (שם, עמ' 69–70); סיפורו העברי הקצר, 'עולים ויורדים' (1903), מתרחש על רקע חסידי (שלום עליכם — כתבים עבריים, עמ' 30–31, 236–240; וראה עוד: שם, עמ' 245); וכן הפרק 'משיח בין חסידים כמלווה־מלכה', שבסיפורו 'ימות המשיח' (שלום עליכם, סופרים יהודיים ותרגום: א' אהרוני, תל־אביב 1996, עמ' 342–346).

39 דובנוב, פֶּון 'זשאַראַגָּן' צו ייִדיש, עמ' 63. שלום עליכם עצמו הזכיר תקופה זו בשנת 1910, ברשימה קצרה שחיבר לכבוד יובלו של מנדלי, ראה: 'מה נאה אילן זה!', סופרים יהודיים, שם, עמ' 19–22. וראה גם ברשימתו 'היכרותי עם ח'נ ביאליק' (1916), שבה מספר שלום עליכם על חליפת מכתבים בינו לבין ביאליק בלשון 'מגלה טמירין' (שם, עמ' 75–76).

והערות על מנת לפרסמן בקובץ שלך, שעל אודותיו ספרת לי כשהיית כאן. אבל אצטרך לדחות את הדבר בגלל נסיעה שאני עומד לנסוע לקיטנה. אסע ב־10–12 ביוני עם אשתי לתוך פינלנד הפנימית. לקחתי אתי את המקור העברי; להעבירו דרך הגבול אי אפשר ממסבות הזמן; לשלוח לך מיד את המקור אני מהסס, כשאינני יודע אם יש מקום בשבילו בקבצך; וגם אין לי עכשו פנאי לכתוב את ההקדמה ואת ההערות. לא נשאר אלא לעשות זאת אחרי שובי, בהתחלת אוגוסט. אתן אז להעתיק את המכתבים, אכתוב את הנחוץ ואשלח לך, אם תודיע לי, שזה יוכל עוד להכנס לקובץ ועוד לא מאוחר.⁴⁰

מן המכתב עולה שדובנוב ביקש ככל הנראה להדפיס את מכתבי הבדיחות בקובץ הראשון של 'רשמות', המאסף החדש לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור, שנוסד ונערך בידי אלתר דרויאנוב בהשתתפותם של ביאליק ורבניצקי. ואכן, כמה חודשים לאחר מכן, בראשית שנת תרע"ז (ספטמבר 1916), הכין דובנוב את עשרים המכתבים לפרסום. הוא חיבר מבוא, מסר את המכתבים המקוריים להעתקה נקייה, והחליט לפרסמם כ'מצבה לסופר המנוח'⁴¹. ביומנו — שנדפס מאוחר יותר בכרך השני של 'ספר החיים' שלו — אכן רשם דובנוב כי ב־24 בספטמבר 1916 סיים את עבודתו על מכתבי הבדיחות ושלח אותם עם המבוא אל ביאליק, שגר אז באודסה.⁴² אלא שבקובץ הראשון של 'רשמות', שראה אור באודסה תרע"ח, לא נתפרסם מאומה משל דובנוב אודות שלום עליכם. קשה לדעת האם אכן הגיע החומר לתעודתו וכיצד נתגלגל בסופו של דבר לארכיונו של שלום עליכם. שמא לתעודתו, ואולי האירועים הקשורים במלחמת העולם הראשונה ובמהפכה הרוסית הם שגרמו לעיכוב.⁴³

ועם זאת לא חדל דובנוב מלפעול להנצחת זיכרו של ידידו הנפטר. כבר בשנת 1916 פרסם בכתב העת 'יבריסקאיה סטארינה' עשרים ושבע איגרות ברוסית

40 ספר שמעון דובנוב, עמ' 336–337. המכתב תורגם מרוסית בידי עורך הספר שמעון ראבידוביץ.

41 לא ברור אם עשרים המכתבים הם כל מה שנשתמר ברשותו של דובנוב, אך הדעת נותנת — גם בשל המספר העגול — שזהו רק מבחר. מתוך המכתבים עצמם ברור שהיו מכתבים נוספים ששלח שלום עליכם ודובנוב לא הביאם באוסף שהכין. בזכרונותיו העיד דובנוב כי ברשותו יש כמה עשרות מכתבי בדיחות מסוג זה: 'א פאָר צענדליק אָזעלכע 'בריוולעך' פֿון שלום-עליכם' (פֿון 'זשאַרגאָן' צו יידיש, עמ' 59), ובמקום אחר רשם: 'א פּעקל פֿון יענע וויציקע בריוועלעך' (דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 245; מתורגם מרוסית).

42 דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, ב, עמ' 201.

43 על הקשיים בפרסום הקובץ הראשון של 'רשמות' ראה במבוא, עמ' VII: '...צרת המלחמה הרחיקה קצת מן החברים מעבודת הספרות העברית והכריחה אותם להפנות את לבם ודעתם לעבודות ועניינים אחרים'.

ששלח לו שלום עליכם בין השנים 1888–1890, וצירף להן מזיכרונות ידידותם⁴⁴. בשנת 1918 פורסמו הזיכרונות הללו (ללא המכתבים) גם ביידיש, בספר הזיכרון לשלום עליכם ('צום אָנדענק פֿון שלום עליכם'), שנערך בקשיים מרובים בעצם ימי המהפכה הקומוניסטית, בידי שמואל ניגר וישראל צינברג⁴⁵.

בשנת 1926, במלאת עשור למותו של שלום עליכם, שלח דובנוב חמישה ממכתבי הבדיחות למערכת השבועון הווארשאי 'ליטעראַרישע בלעטער'. המכתבים הובאו שם בצורה חלקית ומקוטעת ודובנוב — שהתגורר אז בברלין — צירף להם הקדמה קצרה וכמה הערות ביאור⁴⁶. שלוש שנים לאחר מכן, בשנת 1929, כשכינס דובנוב את זיכרונותיו על סופרי יידיש בספר מיוחד, שב הוא והדפיס את האיגרות הרוסיות — הפעם בתרגום ליידיש — ולזיכרונותיו, שכבר נדפסו קודם לכן, צירף עתה פרק חדש, שכותרתו: 'שלום עליכם — הפילוסוף הצוחק'⁴⁷. בזיכרונות אלה שוב התייחס דובנוב לאותם מכתבי בדיחה, ואף ציטט מספר שורות מתוכם⁴⁸. מובן שבקובץ שכולו על טהרת היידיש, לא היה טעם לפרסם את האיגרות העבריות בשלמותן. ככל הנראה לא מצא מאז דובנוב את שעת הכושר ואת הבמה המתאימה לפרסם את המכתבים העבריים בשלמותם, והדבר נשתקע ונשתכח. רק בשנת 1956 הדפיס י"ד ברקוביץ את מבואו של דובנוב ואת מכתבי שלום עליכם בכתב העת 'אורלוגין', שבעריכת אברהם שלונסקי⁴⁹. פרסום המכתבים (שלא נלווה אליהם מנגנון של הערות פרשנות) לא עורר כל הד במחקר שלום עליכם ודומה שהם נדחקו שוב לקרן זוית.

לעשרים האיגרות פרי עטו של שלום עליכם, המוהדרות כאן מחדש, נצטרפו גם חמש איגרות שכתב דובנוב אל שלום עליכם. איגרות אלה, שלא היו בידי דובנוב ונשתמרו אף הן בארכיונו של שלום עליכם, שולבו במקומות המתאימים ברצף הכרונולוגי. יש בכך השלמה של קטע קטן בתמונת היחסים שבין שני האישים הדגולים בתקופה קצרה זו בחייהם, שלימים התרפקו עליה שניהם בגעגועים.

44 ראה לעיל, הערה 8.

45 'שלום עליכם אין די אַכציגער יאָרען', בתוך: ש' ניגער וי' צינברג, צום אָנדענק פֿון שלום עליכם — זאַמעלבוך, פעטראַגראַד 1918, עמ' 22–28.

46 'ליטעראַרישער פּנקס — בריוו פֿון שלום עליכם צו ש' דובנאָוו', ליטעראַרישע בלעטער, גיליון 104 (30 באפריל 1926), עמ' 289–290. דובנוב הדפיס את המכתבים המובאים להלן תחת המספרים 2, 4, 6, 12, 17.

47 'שלום עליכם דער לאַבעדיקער פּילאָזאָף', פֿון 'זשאַרגאָן' צו יידיש, עמ' 33–42; 'שלום עליכם אין די אַכציקער יאָרן', שם, עמ' 53–63; 'די בריוו פֿון שלום עליכמען צו שמעון דובנאָוו', שם, עמ' 64–96.

48 פֿון 'זשאַרגאָן' צו יידיש, עמ' 40–41. איזכורים נוספים של מכתבי הבדיחות: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 245; שלום עליכם בוך, עמ' 177; רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קלג; ב, עמ' עו; ס' דובנוב, 'הכרם באודיסה' (לעיל, הערה 11), עמ' 66; *The Life and Work of S.M. Dubnov* (שם), עמ' 96.

49 'מכתבי בדיחות מ"שלום עליכם"', אורלוגין, 12 (1956), עמ' 324–332, ובעמ' 338 (בשולי החוברת). בההדרתו של ברקוביץ נפלו שגיאות העתקה רבות, ואף השמטות ותוספות של מילים שאינן במקור.

ולמעשה ההעתקה:

1. האיגרות הועתקו מתוך צילומי כתב היד ולא הוכנסו בהן שינויים למעט סימני פיסוק, ניקוד (חלק מהמילים נוקדו כבר במקור) וסידור מחודש של הפסקאות. המילים המודגשות כולן הודגשו במקור.
2. השלמות של מילים מטושטשות או מחוקות סומנו בתוך סוגריים מחודדים (). השלמות של קיצורים, הוספת אותיות בודדות או פתיחה של ראשי תיבות (בדרך כלל, רק-בהופעתם הראשונה) סומנו בתוך סוגריים מרובעים ().
3. כותרות מכתבי שלום עליכם נרשמו בהעתקה המקורית בסדר רץ (N1, N2, וכו'), וכאן שונה סימונן.
4. להעתקת מכתבי שלום עליכם — שבאמור, לא נעשתה על ידי דובנוב אלא בידי מאן שהוא אחר — צורפו כמה הערות ביאור קצרות בידיש בכתב ידו של דובנוב. הערות אלה — שחלקן נדפסו כבר ב'ליטעראַרישע בלעטער' — הובאו רק במידה שיש בהן תוספת חידוש, והן שולבו בתוך כלל ההערות, תוך ציון מקורן.
5. התאריכים הנקובים במכתבים הם על פי הלוח היוליאני, שהיה מקובל ברוסיה הצארית עד 1917. במאה הי"ט מקדים לוח זה את הלוח הגריגוריאני, המקובל בידינו היום, בשנים עשר ימים. התאריכים הנזכרים בהערות הם על פי הלוח המקובל בימינו.

רשימות הקיצורים שמשמשים במאמר:

- דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן: שמעון דובנאָוו, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א-ב, תרגום: 'בירנבוים'; 'ראַפּאַפּאַרט, בוענאָט אַירעס 1962.
- דובנוב, ספר החיים: שמעון דובנוב, ספר החיים, א, תרגום: מ' בן-אליעזר, תל-אביב תרצ"ו.
- דובנוב, פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש: שמעון דובנאָוו, פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש און אַנדערע אַרטיקלען — ליטעראַרישע זכרונות, ווילנע 1929.
- די יודישע פֿאָלקס-ביבליאָטהעק: שלום עליכם (רעדאַקטאָר), די יודישע פֿאָלקס-ביבליאָטהעק, א, קיעוו תרמ"ח; ב, קיעוו תרמ"ט.
- הראשונים כבני אדם: 'הראשונים כבני אדם — סיפורי זכרונות על שלום עליכם ובני דורו', בתוך: כתבי י"ד ברקוביץ, ב: סיפורי זכרונות, תל-אביב תשי"ט.
- מירון, מסות משולבות: דן מירון, שלום עליכם — מסות משולבות, רמת-גן 1970.
- ספר שמעון דובנוב: שמעון ראבידוביץ (עורך), ספר שמעון דובנוב, ירושלים תשי"ד.
- רבניצקי, דור וסופריו: י"ח רבניצקי, דור וסופריו — רשימות ודברי זכרונות על סופרי דורי, א-ב, תל-אביב תרפ"ז-תרצ"ח.
- שלום עליכם בוך: י"ד בערקאָוויטש (רעדאַקטאָר), דאָס שלום-עליכם-בוך, ניו-יאָרק 1958.²
- שלום עליכם — כתבים עבריים: שלום עליכם, כתבים עבריים, ההדיר חנא שמרוק, ירושלים תשל"ו.

מכתבי בדיחות מ'שלוש עליכם'⁵⁰

בימי הקיץ שנת תרנ"א היה הדבר. בשנה שלפניה עבר גלגל חוזר בעולם המסחר על ראש 'שלוש עליכם' והרס את מעמדו בעיר קיוב. הסופר יצא נקי מנכסיו, אך לא מנושיו, ובמשך ירחים אחדים התעלם מן העין בתור 'בורח' ברומיניה. בסוף החורף שנת תרנ"א בא 'שלוש עליכם' לאודיסה, שנתישבו בה בני ביתו אחרי עקירת דירתם מקיוב. בכל ימות הקיץ התגוררה משפחתו בנאות שדה ב'פונטאן הגדול', בקרבת אודיסה. וגם אני הייתי דר באותה שכונה — בלוסטדאָרף, כפר של אשכנזים⁵¹ על חוף הים, במרחק ארבע פרסאות ממעון 'שלוש עליכם'. לפעמים תכופות היינו מבקרים איש את אחיו וגם החלפנו מכתבים. כל אגרות וחבילות הפאָסט⁵² שבשבילי היו נמסרים לידי באמצעות 'שלוש עליכם' (הוא ישב בתוך תחום הפאָסט, ואני מחוץ לתחום), שהיה שולח אותן לי בכל יום ויום על ידי בעל העגלה ההולכת וחוזרת בין הפונטאן ולוסטדאָרף.

פעם אחת הותנה בינינו תנאי, שנכתוב איש לאחיו מכתבים ופתקאות בלשון החסידים של הסטירה הידועה 'מגלה טמירין', ולהכניס בה תבלין גם מסגנון 'המליצה' החדשה בצורתה המגוחכת. זו היתה כתיבה 'לשמה' ממש — לשם בדיחות בלבד.

במשך חדשי הקיץ, מיוני עד אוגוסט, היינו משתמשים בכל מקרה שבא לידינו ושולחים ע"י בעל העגלה 'אגרות' או פתקאות קצרות, שהיו נכתבות לרוב על רגל אחת — בין ביאת העגלה ויציאתה מהכא להתם. בשתי עשרות המכתבים ממין זה, שנשלחו אלי מ'שלוש עליכם' ונשמרו בגנוי כתבי, נמצאים בתוך דברי חול וליצנות גם רמזים לענייני ספרות. 'שלוש עליכם' נכנס אז לאותה חבורת הסופרים שלנו באודיסה (מנדלי מו"ס, בן עמי, רבניצקי, אני הכותב ועוד) שהיתה למרכז רוחני קטן על יד חבורת 'בני משה' מיסודו של 'אחד העם'⁵³ (במשך הימים נתקרבו שתי החבורות ונעשו מרכז אחד)⁵⁴. חברינו אלה היו מזדמנים כמה פעמים בקיץ ההוא לפונדק שלי בלוסטדאָרף או לאותו של 'שלוש עליכם' — ואז היו ימי 'הלולא רבא' של חסידי הספרות: טיולים על חוף הים, בשדות ובגנים, שיחות תורה ושיחות חולין...⁵⁵ לפעמים השתתף בחבורתנו גם המשורר החביב שהלך לעולמו בימים

50 הקדמה זו (כולל הכותרת) נשתמרה בכתב ידו של שמעון דובנוב, סימנה: בש"ע, לד-26/7.

51 גרמנים.

52 הדואר.

53 אשר גינזברג, הוא אחד-העם (1856-1927), השתקע באודסה בשנת 1886. בשנת 1889 ייסד בה את אגודת הסתרים הציונית 'בני משה'. על יחסו המסוייג של אחד העם לשלוש עליכם, ראה: רבניצקי, דוד וסופריו, ב, עמ' ל-לא.

54 על הניתוק הזמני בין שתי החבורות בראשית שנות התשעים, ראה: רבניצקי, שם, עמ' עא-עב. בזיכרונותיו אכן החשיב עצמו אחד העם כמי שנמנה על חבורתם של מנדלי, דובנוב ובן-עמי, ראה: כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תשכ"ה⁸, עמ' תצד-תצה; דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 235-236.

55 על ביקור שכזה, ראה בזיכרונות רבניצקי, שם, עמ' מב-מה, עד-עה.

האחרונים — ש' פרוג, ידידי ורעי מפטרבורג, שנטרד משם בשנה ההיא — שנת הגירושים והגזרות⁵⁶.

ובאותה השנה — אחת מהיותר קשות בתקופה ההיא, שנת צרה ומהומה בעולמנו הצבורי⁵⁷ ושנה קשה גם בחייהם הפרטים של שני 'החסידים'⁵⁸, שהתנבאו בסגנון 'מגלה טמירין' — בשעה זו היינו מפכחים את צערנו במכתבי בדיחות ומתלוצצים מתוך דמעות מסותרות...

יקרים לי זכרונות הימים ההם, וכמדומני גם לאותם המעטים שבחבורה הנזכרת שנשארו בחיים...⁵⁹ ולכן אמרתי: הבה, אציב גם אני מצבה קטנה לזכרון חברנו 'שלום עליכם' ואפרסם את מכתבי הבדיחות שלו — אולי ימצאו בהם הקוראים ניצוצות מכשרונו ההומארי⁶⁰ של הסופר המנוח.

ש. דובנאוו

עיו"כ [=ערב יום כיפור] תרע"ז⁶¹, פטרוגראד.

1. שמעון דובנוב אל שלום עליכם⁶²

בעז"ה [=בעזרת ה'] יום ב' ⁶³.

אהובי ידידי, המופלג ונבון, מ'ורנו] שלום יחי'נה],

תודה להשי"ת [=לה' יתברך] שלום במחננו. אודיעך כי בעז"ה באתי שלום לביתי מהנסיעה שלי לק"ק [=לקהילת קודש] אָדעס⁶⁴ ומצאתי את זוגתי תי'נחיה] וב"ב [=ובני ביתי] בחו"ש [=בחיים ושלום]. ושְמַחָה [זוגתי] לקראתי, כי הבאתי לה מן

56 על שהותו של המשורר שמעון שמואל פְרוג (1860–1916) באודסה, ראה להלן, הערה 138. פרוג נפטר ב־22 בספטמבר 1916.

57 שנת 1891 נחשבה לשנה שבה הגיעו לשיאם גילויי המדיניות האנטי־יהודית של אלכסנדר השלישי, ובראשם גירוש יהודי מוסקבה. גירוש המוני זה, שפגע בפרנסתן של אלפי משפחות, החל ב־29 במארס 1891 (פסח תרנ"א) וגרם לגל של הגירת בהלה לארצות המערב ולזעזוע עמוק בקרב יהדות רוסיה. ראה: העבר, יח (תשל"א), עמ' 3–62.

58 דובנוב רומז למשבר הקשה שעבר באותה שנה על שלום עליכם בשל התמוטטות עסקיו ופשיטת הרגל. ראה במבוא, הערה 15.

59 דברים אלה נכתבו בהשפעת מותו של פרוג, אך עובדה היא שרוב בני החבורה — מנדלי, רבניצקי, בן־עמי, אחד העם, ודובנוב עצמו — היו אז עדיין בחיים. השווה לדברים שכתב דובנוב לאחר מות מנדלי: 'הנה גם הזקן שבחבורתנו הלך לעולמו. בכל שנה מהשנים האחרונות משתמט אחד מהחבורה. מי עומד עתה על הפרק?... (ספר שמעון דובנוב, עמ' 302).

60 ההומוריסטי.

61 יום שישי, ט' בתשרי תרע"ז; 6 באוקטובר 1916.

62 סימנו: בש"ע, לד–23/7.

63 על פי מכתב תשובתו של שלום עליכם (להלן, מכתב 2) ניתן לקבוע כי התאריך המלא הוא: יום שני, ט' בסיון תרנ"א; 15 ביוני 1891.

64 אודסה.

העיר החפצים שלה ששכחה וגם שקנתה, דהיינו פֹּטְעֵר⁶⁵, אַ גְּלֶאָז לַלְאָמֶפּ⁶⁶, וכו']. ולכן הייתי 'מסוּבֶל'⁶⁷ במטלטלין' ולא יכלתי להתעכב אצלך, וגסעתי ישר על הלונייקעס⁶⁸. וכל זה מחמת הפֹּטְעֵר הנ"ל והגלֶאָז הנ"ל שקנתה האשת חיל שלי. והנה תיכף מסר לי הבע"ג [=הבעל עגלה] המכתב שלך עם הבריוול מגיסתי⁶⁹ תי". מאד חדרה הבאת לי, שבעז"ה מהדיפעס⁷⁰ שקבלת נודעת חדשות טובות. יתן ה' להצלחה. חפצתי להיות במחנך אך מעמל הנסיעה הגדולה צריך אני לנוח לכה"פ [=לכל הפחות] ג' או ד' ימים. ובשבוע זה, לערך ביום ד' או ה', הבטיח לי לבוא למחנני ידידנו ר' מרדכי בן עמי נ"י [=נרו יאיר]. ואי"ה [=ואם ירצה ה'] כולנו אז נתראה פנים ונחזה בשמחה, ונדבר אז איזה בוך⁷¹ חדש תחפוץ לכתוב. ואגב אורחא, לא אחדל מלהודיעך שבהיותי אתמול בבית ידי"נ [=ידיד נפשי] רש"י [=ר' שלום יוסף] אַבְרָאָמָוויץ⁷² נ"י נודעתי כי השר האנגלישר אויט⁷³ (לא

65 מעיל פרווה.

66 זכוכית למנורה.

67 עמוס. על דרך 'אלופינו מִסְבָּלִים' (תהלים קמד 14).

68 המרכבה שנסעה כמה פעמים ביום בין פונטאן לבין לוטטורף והביאה, בין היתר, גם את חבילות הדואר.

69 הכוונה לפאני פריידלין, אחות אשתו אידה.

70 דעפעש — מברק.

71 ספר. ה'בוך' ממלא תפקיד מרכזי בסאטירה 'מגלה טמירין', והמרדף של החסידים אחרי ספר זה הוא ציר העלילה של הספר. עם זאת, ברור שיש כאן גם רמז לספר כפשוטו שעליו טרח שלום עליכם באותה עת. קשה לדעת למה הכוונה, שכן פרט לתוכניתו שכשלה, להוציא לאור את הקובץ השלישי של די יודישע פֶּאָלְקֶס־ביבליאָטֶהעק, הוא לא כתב או יצירות בהיקף משמעותי. אני משער שהכוונה היא לסיפור 'Roman moyey babbushki' [=הרומאן של סבתי], שנתפרסם בסוף 1891 בכרך מיוחד של הירחון ווסחוד. דובנוב העיד כי יצירה זו נכתבה באותם חודשים והוא שסייע לשלום עליכם — אמנם רק מעט — בליטוש סגנונו הרוסי (פֶּון 'זשאַראַגָּן' צו ייִדיש, עמ' 39–40; וראה להלן, הערות 243, 305); ראה גם להלן במכתב 22. ידועות לנו תוכניות ספרותיות נוספות ששלום עליכם ניסה לקדם באותה עת, אף שלא נתממשו לבסוף. כך למשל תיכנן לסיים את מאַרקוס בלאַנק, הספר השני בטרילוגיה שרק חלקה הראשון נדפס (ר' סענדער בלאַנק, 1888). בתוכן העניינים המובטח לקובץ השלישי של די יודישע פֶּאָלְקֶס־ביבליאָטֶהעק (קול מבשר צו דער יודישער פֶּאָלְקֶס־ביבליאָטֶהעק, אודסה תרנ"ב, עמ' 40), צוין כי סיפור בשם זה יראה אור בקובץ המתוכנן (אמנם, כבר בספטמבר 1888 העיד שלום עליכם כי הוא עומד לסיים את מאַרקוס בלאַנק, ראה: פֶּון 'זשאַראַגָּן' צו ייִדיש, עמ' 72). הוא ניסה לכתוב רומאן שכותרתו 'אברם ושרי' (רומן מחיי היהודים הנאורים במאזעפּעוואָקא'), וכן שורת פיליטונים, אך גם בכך לא עמד. ראה: ורסס, מלשון אל לשון (לעיל, הערה 31), עמ' 41.

72 הוא מנדלי מוכר ספרים.

73 ארנולד וייט (White) היה עיתונאי וחבר פרלמנט אנגלי, שניהל עם הממשלה הרוסית משא ומתן, מטעמו של הברון מוריס דה הירש (1831–1896), לשם קבלת רשיון להגירת אלפי יהודים מרוסיה לארגנטינה. בעיתונות היהודית בת הזמן הוא כונה אוֹאֵיט. וראה גם בתשובתו של שלום עליכם (להלן, מכתב 2). ראיון מפורט עמו נתפרסם בהמליץ, 13 ביוני 1891, עמ' 1–3.

כ[ו]ונתי שמו היטב, כי טרוד לכתובה בעברית) בא לאָדעס בע"ה⁷⁴, ובטח יחפוץ לבוא במו"מ [=במשא ומתן] עם היהודים בק"ק הנ"ל. יתן ה' שנשמע ישועות על כלל ישראל. כי כעת בעו"ה [=בעוונותינו הרבים] מעמד ישראל נורא מאד, ה' ירחם. ולפלא בעיני שבאָדעס לא היה תענית צבור על הצרות והגזרות ר"ל [=רחמנא ליצלן]⁷⁵.

והנה, אהובי ידידי, תדע שמן היום והלאה בדעתי לכתוב אליך עברית פשוט בשפת הבעלי בתים (האפיקורסים בטח יכנהו לשון המגלה טמירין — עפרא לפומם⁷⁶). וכעת נחפז אנכי לשלוח הבריוול⁷⁷ ואקצר.

ידידך אוהבך,

שמעון בלא"א רמ"י ז"ל

[=בן לאדוני אבי ר' מאיר יעקב זיכרונו לברכה]⁷⁸ דובנאָוו

פה לוסנט[דאָרף, הסמוכה לעיר אָדעס.

יפרוש נא בשלום זוגתו הצנועה אשת חיל מנב"ת [=מנשים באוהל תבורך] תחי' [ה] וכב"ב [=וכל בני ביתו] יחי' [ו].

2. שלום עליכם אל שמעון דובנוב⁷⁹

4.VI.1891

בעהש"ה [=בעזרת ה' המבורך], יום שהוכפל בו כי טוב⁸⁰ (הפרשה שכחתי בעה"ר [=בעוונותינו הרבים]). פאָנטאָן הגדול. אחרי צאת הליניעייקא תרנ"א. בהקלייטעל⁸¹ העומדת מצד ימין ומוכרת קוואַס⁸² חליעבנינג!⁸³

74 וייט הגיע לאודסה בראשית יוני ושהה בה שלושה ימים. ידיעות על כך נתפרסמו בעיתונות היהודית, ראה למשל: המליץ, 16 ביוני 1891, עמ' 3; 19 ביוני 1891, עמ' 3; 22 ביוני 1891, עמ' 2-3.

75 בעקבות הפרעות של שנת 1881 נערכו בחורף תרמ"ב תענית ציבור כללית במקומות רבים, ראה: י. ליפשיץ: זכרון יעקב ג', קובנה תר"ץ, עמ' 76. דובנוב אולי מרמז על העדרה של תגובה יהודית מסורתית לגזירת הגירוש ממוסקבה, וראה להלן בתשובתו של שלום עליכם.

76 עפר לפיהם.

77 מכתבון.

78 אביו של דובנוב נפטר בשנת 1887. על מסכת יחסיהם, ראה: דובנוב, ספר החיים, עמ' 207-210.

79 סימנו: בש"ע, מד-29/2.

80 יום שלישי בשבוע, שהוא י' בסיון תרנ"א; 16 ביוני 1891.

81 חנות קטנה.

82 תּמּד, משקה תוסס וחמצמץ.

83 קוואס העשוי מלחם (חֶלֶב ברוסית: לחם)

מרגישים בצרות ישראל כלל וכלל. שקט ומנוחה, אין פרץ וצוחה, ואין פוצה פה ומצפצף כנהוג.

ובדבר התענית צבור שאתה כותב לי הנני עומד ומשתאה מאד מאד⁹². קריטיקוס⁹³, שפקח היה, מה ראה⁹⁴ לשטות זו? הכי לא ידעת גם שמעת, שהיהודים בארצנו מתענים את נפשותיהם ששה ימים בשבוע ואינם טועמים טעם אכילה, בלתי שבתות וימים טובים? — אתמהה!!!

תפצתי עוד לעשות איזה הערות למאמרי, כלומר לאגרותי, אך מקוצר רוח ומעבודה קשה אקצר. אם ידידנו החסיד בן עמי לא ימנע את רגליו מלסור למחננו, אזי אשנס את מתני וכגבור לרוץ אורח אבא גם אני אליך לשבוע בהקיץ תמונתך. ועתה אומר שלום לך מארון השלום, כברכת ידיך,

שלום עליכם

לזוגי[תו] הצנועה יאמר נא שלום בשמי.

P.S. ביום מחר אקוה ג"כ [=גם כן] לקבל ממך בריוועל, וכן בכל יום ויום אי"ה. על הקאנווערט⁹⁵ תתוה תו כזה: *фоншан, Рабиновичу. лично*: כלומר: בחדר"ג [=בחרם דרבנו גרשם] כידוע.

3. שמעון דובנוב אל שלום עליכם⁹⁷

בעז"ה, פה לוטטדאָרף, יום ה' ⁹⁸.

אהובי ידידי,

ממש מחיה אתה אותי בהגאָזעטין שתשלח לי. הגאָזעטין הראשונים קבלתי שלשום, והיום בבקר קבלתי גם את הגאָזעט השני. וכך הוה מעשה: בימים אלו הסיתני היצה"ר [=היצר הרע] לעיין בספרי הכופר שפינוזה ימ"ש [=ימח שמו] שמונחים אצלי. וגם היום אחר התפלה שחרית עיינתי בס, והרגשתי כי זוהמא הטיל בי הנחש הנ"ל. וכדי להנצל מפגע רע לקחתי תומ"י [=תיכף ומיד] את האור נערב

92 הערת דובנוב: 'מען האָט דאָן געפלאַנעוועט אַ תענית צבור אַלס דעמאָנסטראַציע קעגן די רדיפֿות' [=תכננו אז לקבוע תענית ציבור כהפגנת מחאה נגד הרדיפות].

93 'קריטיקוס' היה אחד משמות העט שבהם השתמש דובנוב כאשר פרסם ביקורות ספרים ורשימות פובליציסטיות.

94 במקור בטעות: 'מה ראוי'.

95 מעטפה.

96 פונטן הגדול, רבינוביץ. אישית.

97 סימנו: בש"ע, לד-10/7.

98 התאריך חסר, וניתן אולי לקבעו — על פי המכתב הבא — ליום חמישי, י"ב בסיון תרנ"א; 18 ביוני 1891.

הקדוש לרמ"ק ז"ל⁹⁹ ואת הנשמת חיים¹⁰⁰, וקראתי בהם מעט והביאו רפואה למכתי. וסר מעלי השטן, כי לא יוכל לעמוד נגד דברי קבלה. והנה בעת הקריאה של הספרים הק'ודשים} הנ"ל, שהיו ממש כשמן בעצמותי, הביאו לי את הגאזעט שלך. ורק פתחתי אותו וחשכו עיני ר"ל [=רחמנא ליצלן] בקראי מהקאמיסיע¹⁰¹ של זאקאנעס¹⁰² חדשים וגזרות על היהודים. ברגע אחת נפלתי מעולם האצילות לעולם העשיה לדרגא של הקליפות מס"א [=מסיטרא אחרא]. מלאכי השרת עזבו אותי ביד מלאכי חבלה ונשמתו עור הפעם נעברה. מה אומר לך, ידידי, לו תדע את המכאוב הזה, שבעת שאדם מעופף כצפור ממש בעולמות עליונים והנה ימשכוהו לארעא לעמק הטומאה, מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. אך אין לי לשון ולא קסת הסופרים לצייר לך את ההרגש הזה.

ובכ"ז [=ובכל זאת], אהובי, נא ונא אל תמנע מלשלוח לי את הגאזעטין שלך אם רק תמצא בהם דבר הראוי לעיין בו, והעיקר אודות אחב"י [=אחינו בית ישראל]. כי רק באופן זה התרתי לי לעיין בצ'טונגען¹⁰³, אולי אמצא סבה לאיזה השתדלות עבור כלל ישראל. ובמה שנוגע לחדשות של אוה"ע [=אומות העולם], אם תמצא גדולות מאד ונכבדות תשלח, ואם לא אין נצרך.

ותסלח לי שקצרתו. וגם תדע שכבד עלי לכתוב בריוולעך מדי יום ביומו, ורק בשיהיה נצרך. כי אין סדר ברעיונותי ונבוכים הם, ולא אדע עד והיכן יגיעו הדברים והעסקים המסוכסכים שלי.

והיה שלום אהובי שלום. ממני ידיך השרוי בצער הכלל והפרט,

שמעון ברמ"י [=בן ר' מאיר יעקב] מדובנא

4. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹⁰⁴

105 7.VI.1891

בעזה"ש, יום ו' עש"ק [=ערב שבת קודש], פאָנטאַן הגדול, תרנ"א לפ"ק [=לפרט קטן], 7 יוני למספרם.

ידידי אהובי!

הנני שולח לך את הבריוועל הזה ובקשתי ממך, כשתבא עם זוג'תך] וב"ב

99 ספר אור נערב נכתב בידי מורו של האר"י, המקובל הצפתי ר' משה קורדובירו (מאה ט"ז).

101 ספר נשמת חיים נכתב בידי הרב והמדפיס מנשה בן ישראל (מאה י"ז) ונדונים בו, בין היתר, ענייני גלגול נשמות ודיבוקים.

110 ועדה.

102 חוקים, תקנות.

103 עיתונים.

104 סימנה: בש"ע, מד-30/2.

105 יום שישי, י"ג בסיון תרנ"א; 19 ביוני 1891.

שיחיון] מהדאָטשע 106 שלכם להדאָטשע שלנו, היטיב נא להודיעני תחלה ע"י בריוועל. כה תבקש ממני זו'גתי] האשת חיל, למען דעת איך להתנהג עם הסעודה, כי לאו בכל יום אתרחש ניסא שיבא צדיק אחד לתוך רשותו של חברו. גם להוי ידוע לך, אהובי רעי, כי דגים הנקראים פה סקומבריא 107 (הסכמת בריאה 108 לפי'רוש] רד"ק 109 ז"ל ועיי"ש [=ועיין שם]) אנו חוטפים לרוב והננו אוכלים אותם באַפעטיט 110 גמור, כי הדג הזה הוא מתוק מדבש ונופת צופים, ממש טעם גן עדן. גאָזעט תקבל ג"כ רצ"פ [=גם כן רצוף פה], ותעיין רק בקאָריספונדינציע 111 מחערסאָן 112, שם ידבר הכותב עם 'בעל המליץ' 113 קשות. דברים כמתלהמים, בוטים כמדקרות חרב, יורדים חדרי בטן, פולחים כליות ולב, מסוכים ברעל ומשוזחים בששר המליצה, ומות בהן. חרפה שברה לבי 114, כי גם אנכי הנני אחד מ'המליצים' הכותבים ב'המליץ'. בוודאי לא יחשה לו להעיט 115 הזה אדוננו הארז 116 נ"י, ויענה אף הוא חלקו כיד ד' הטובה עליו, ויסכרו פיות דוברי שקר 117. כי לא יאה, כי לא נאה 118, לשמוע שקרים וכזבים הנאמרים בגאָזעטין בפרהסיא בלי שום בושה. וחוצפה יתירה סימן מובהק לעקבא דמשיחא 119 — אמן כיה"ר! דבר 120 עמיתך ושכנך הקרוב לך,

שלום עליכם

P.S. התשים את לבך להפרעות בבית לחם יהודה? 121 הנני רואה באיצטגנינות שלי סימן לא טוב לישראל... והדברים צריכים באור... חברנו החסיד בן עמי עדיין

- 106 מען נופש.
 107 סְקוּמְבְּרִיָה (ברוסית) הוא דג מאכל הקרוי קוֹלִיס. מקורו בלאטינית scomber.
 108 משחק מלים התולי המבוסס על ההברה האשכנזית שבה מבטאים את שם הדג כ'הסכמת בריאה'.
 109 פרשן המקרא ר' דוד קמחי (מאות 12-13).
 110 בתיאבון.
 111 מכתב שנתפרסם בעיתון.
 112 חָרְסוֹן — עיר נמל על גדות הדנייפר, סמוך לשפכו אל הים השחור, ובה קהילה יהודית גדולה.
 113 הכוונה לאלכסנדר צדרבוים, עורך 'המליץ'.
 114 על דרך 'חרפה שברה לבי וְאָנוּשָׁה' (תהלים סט, 21).
 115 רמו לארנולד וייט, שאותו כינה שלום עליכם 'עיט' (לעיל, מכתב 2).
 116 הוא צדרבוים, ששם העט שלו היה אר"ז.
 117 צדרבוים אכן הסתייג מרעיונותיו של הברוך הירש. הוא נפגש עם וייט ואת רשמיו, תחת הכותרת 'אל תחפו ללכתו', פרסם בעיתונו המליץ, 24 ביוני 1891, עמ' 1-2.
 118 קלמבור על הפזמון 'כי לו נאה, כי לו יאה' בהגדה של פסח.
 119 על דרך 'בעקבות משיחא חצפא יסגא' (סוטה פ"ט, טו).
 120 במקור בטעות: 'גבר'.
 121 איני יודע למה הכוונה. אולי רמו לעלילת הדם כנגד יהודי האי היווני קורפו. העלילה והפרעות שבעקבותיה הסעירו באותם ימים את דעת הקהל ברוסיה והביאו לחידוש ניסיונות ההחרמה של האתרוגים הידועים מאי זה.

לא הופיע במחננו ולא ידעתי אם חמק עבר דרך ארץ פלשתים¹²² ישר ללוסטדאָרף (אמר שלום עליכם: מפני מה הוא נקרא לוסטדאָרף, מפני שליטים מזוינים יושבים שם, כלומר אנטיסימיטים עברים¹²³, דובנאָווים קטנים וגדולים. ואל תקרא לוסטדאָרף, כי אם ליסטים טורפים, ודו"ק [=ודייק ותמצא קל]. מפני מה נקרא המקום שלי דאָטשא מאַנדראָזשי?¹²⁴ מאַנדראָזשי הוא מנוד-ראש, וכל המיצר לישראל נעשה ראש¹²⁵, והוא יִדְנַעְרָאֵל¹²⁶ ימ"ש [=ימח שמו], מנוד ראש בלאָמים (תהלים מ"ד ט"ו)¹²⁷, ועי"ש ודו"ק. ויש לי הרבה פשטים ודרוש לרוב על דאָטשע של הידנעראָל הזה, ואי"ה בהקדמתי לספרי החדש¹²⁸ הכל על מקומו יבא בשלום, אחת מהנה לא נעדרה.

לזוגתך, מרת אידא יעפימאָוונאַ¹²⁹ (גם על זה יש לי באור גדול ורחב¹³⁰ מאד), תאמר שלום בשמי. ותבקשה, בשם זוגתי, שתבא עם כל ב"ב, הקטנים עם הגדולים, על סעודת דגים ומלינטשעס¹³¹ ובאָרשטש של שטשאָו¹³² על י"ג [=יין גפן].

5. שמעון דובנוב אל שלום עליכם¹³³

ב"ה יום ג', VII — 25¹³⁴

ידידי יקירי!

שלשה מי שולח? שלשה בריוולעך אני שולח בבקשה להשליכם תיכף לויאַשציק¹³⁵.

122 על דרך יולא נתם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא' (שמות יג, 17).

123 ראה לעיל, הערה 87.

124 שלום עליכם התגורר בדאצ'ה ששמה היה 'מוֹנְדֶרְזִי'. איש זה היה — כפי שעולה בהמשך — קצין צבא רוסי.

125 בבלי גיטין נו ע"ב.

126 גענעראָל, או יינעראָל — קצין צבא. תוספת האות ד' והניקוד במקור יך, מרמזים אולי למשמעות הלצית: ייד — יהודי.

127 ושם: 'תְּשִׁימְנוּ מִשָּׁל בְּגוֹיִם / מְנוֹד־רֹאשׁ בְּלָאָמִים'.

128 קשה לדעת לאיזה ספר מתכוון שלום עליכם. כאמור במבוא (הערה 14) היו שנים אלה דלות מאוד מבחינת יצירתו הספרותית של שלום עליכם.

129 אידה פריידלין, בתו של יפים.

130 במקור בטעות: 'רחוב'.

131 לביבות (בלינצעס), חביתיות ממולאות בגבינה או בבשר.

132 חמיצה (בוֹרְשֶׁט) ירוקה עשויה מעלי חוֹמְצֶה.

133 סימנו: בש"ע, לד-22/7.

134 כן! התאריך משובש בכתב ידו של דובנוב (שכן 25 ביולי היה ביום ה'), וככל הנראה צריך להיות: יום שלישי, 25 ביוני 1891 (7 ביולי על פי הלוח הגריגוריאני), שהוא א' בתמוז תרנ"א.

135 תיבה, ארגו.

ארבעה מי יקבל? ארבעה בריוולעך אני אקבל ממך אם הפאָצטליאָן¹³⁶ יחפּוֹץ למסור לך.

המוכ"ז (=המוסר כתב זה) נחוץ, וגם לאָבייעד¹³⁷ קוראים אותי בקול גדול ולא יספּ...¹³⁸

פרוג ואַבראַמאָוויץ¹³⁸ לתמהון לבנו לא היו כלל במחננו. בטח מן השמים עכבו אותם.

היה שלום וכתוב לי חדשות טובות. מנאי ידידך,

שמעון ברמ"י

6. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹³⁹

140 29.VI.91

שלום לרעי החביב כמר שמעון מדובנא נ"י,

את אשר יגורתי בא לי: ידידתי היפה בנשים (מחזע בלע"ז) דפקה היום בקר על דלתי ביתי ותבא אלי ברוב יפיה והדרה, ותשכב בחיקי כל היום, ותסלסל בשערותי, ותשיר לי משיריה הנעימים. וכמעט שכחתי תבל ומלאה הארץ וכל אשר בה, וגם הסעודה עם הקוגעל¹⁴¹ לא ידעתי עד שעת השלש סעודות. והנה יצאו מתחת עטי שני קאָפיטלעך¹⁴² טובים עד להלל. מפאת זה לא יכלתי לבקרך היום במעונך, וגם מחר לא אוכל, כי נקראתי להח'וכם] מרגליות¹⁴³ ליום מחר על הדאָטשע שלו. ובטח אשובה לביתי אחר שעה החמשית ביום. ואם יהיו לך בריווליק טובים לא אמנע טוב ממך בוודאי ובוודאי.

136 הדוור נושא המכתבים.

137 ארוחת צהרים, הסעודה העיקרית.

138 המשורר שמעון פרוג ושיי אברמוביץ (מנדלי). פרוג הגיע לאודסה לראשונה בשנת 1891 והתגורר כחודש בביתו של בן-עמי. על נסיעתם של פרוג, מנדלי, שלום עליכם, בן-עמי, ורבניצקי אל בית דובנוב בלוסטדורף ועל חוויותיהם המשותפות, ראה: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 247; רבניצקי, דור וסופריו, ב, עמ' מב-מה, עד-עה; בן-עמי, אישי דורנו (לעיל, הערה 17), עמ' 138-141.

139 סימנה: בש"ע, מד-31/2.

140 יום השבת, ה' בתמוז תרנ"א; 11 ביולי 1891. על כתיבתו בשבת הוא רומז בהמשך בדברו על 'שעת השלוש סעודות'.

141 פשטידה.

142 פרקים.

143 הכוונה לפרקליט מנשה מרגלית (1837-1912), שכיהן, לאחר מות פינסקר, כראש הסניף של חברת 'מרכי השכלה' באודסה ונחשב, באופן בלתי רשמי, למנהיג הקהילה. ראה עליו: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 237; רב צעיר (חיים טשרנוביץ), מסכת זכרונות — פרצופים והערכות, ניריורק תש"ה, עמ' 13-19.

ובזה אומר שלום לך ולכב'ב [=ולכל בני ביתך], אני אוהבך, שאהבת עולם
אהבתיך¹⁴⁴,

שלום עליכם

P.S. בזה הרגע היה אצלי הפאָצטאַליון¹⁴⁵ ודברתי עמו קשות, והגדתי לו בשמך
מדוע לא הביא בכנפיו בריוולעך טובים. ויענני על זה רכות: אמנם צדקת, אדוני,
אך מה אוכל עֶשָה אם המלאך הממונה על הקורריספונדינציה אינו משפיע
מצנורותיו על דובנאוו העוסק בתורה וחסידות כל מעיננו? חפצתי להשיבו, אך
זכרתי את מאמר החכם מכל אדם 'אל תען כסיל כאלתו'¹⁴⁶. וכמעט כל
הפאָצטאַליונים שבעולם הם עזי פנים וקשי עורף, ולכל אדם יש להם תירוץ אחר.
ימח שמם!

7. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹⁴⁷

1891. 30. июня.¹⁴⁸

ידידי!

שולח לך בזה הגאָזעט שנקרא 'ליסטאָק'¹⁴⁹, שם תמצא רשום בצבע אדום שני
מאמרים. א' ע"ד [=על דבר] העיט על הפגרים¹⁵⁰, וב' ע"ד פאָליטיקע מהחסיד
סענטיללער¹⁵¹, איש מורם מעם וצדיק באמונתו. אבקשך, יקירי, שתעיין בדבריו
בדיוק, כי מהם פנה מהם יתר לדברים גדולים העומדים ברומו של עולם. והלוואי
יהי כדברי החכם הזה, כי אז אין שאלת היהודים בארץ ועוד שאלות רבות התלויות
בה — אמן סלה. לבי יאמר לי (ולב צדיק ינבא), שאנחנו עומדים על הפרק ואי"ה
בעוד חצי שנה או אולי שנה תמימה נהיה לאנשים ממש! ואמנם אנכי מטבעי בעל
בטחון ואמונה (אָפטימיסט בלע"ז), אולם הפעם הגני רואה סימן ברכה לישראל
(מכלל) עָבְרִים. ראה הזהרתך, ועתה חזק ונתחזק ונהיה לאנשים.

144 מסתבר כי לא צדק י"ד ברקוביץ, שכתב כי היחיד שזכה לקבל משלום עליכם מכתבים
בחתימה 'ידיך אוהבך אהבת עולם' היה יריבו, ולימים ידידו, אלחנן לוינסקי (הראשונים
כבני אדם, עמ' רנ).

145 מחלק המכתבים.

146 משלי כו, 4.

147 סימנו: בש"ע, מד-32/2.

148 יום ראשון, ו' בתמוז תרנ"א; 12 ביולי 1891.

149 נראה שכוונתו לעיתון הליברלי אוֹדֶסְקִי לִיסְטוֹק (*Odesskii Listok*), שבו פרסם אז שלום
עליכם פיליטונים ברוסית. ראה: שלום עליכם בוך, עמ' 363; רבניצקי, דוד וסופריו, א,
עמ' קלב-קלג.

150 הכוונה לארנולד וייט, שליח הברון הירש (ראה לעיל, הערות 73-74).

151 לא הצלחתי לזהותו.

לה'ביבליאָטהעקע' שלי¹⁵² רכשתי לי עוד שני סופרים נכבדים, והם הח' (כום) מרגליות (שכל דבריו כמרגליות דמי' [א])¹⁵³, וה' (אדון) בינשטאק¹⁵⁴ (שכל דבריו מתוקים מדבש לפי דעתו). ואותך אבקש לורז את החסיד בן עמי, וגם אתה שלח נא לי את הקאָריקטורע¹⁵⁵ ממאמרך הנכבד ונעשה ממנו מטעמים כאשר אהבת. ידיך אוהבך,

מנחמך (שלום עליכם)¹⁵⁶

8. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹⁵⁷

2 יולי¹⁵⁸, פאָנטאָן הגדול.

יקירי!

קבל נא רצ"פ [=רצוף פה] שני בריוולעך טובים. הפעם אני יודע מאיזה מעין תשאב את היאוש שלך — בן עמי יוכיח עליך, וצר לי מאד מאד. אנכי לא חפצתי לשבת בחברתו של איש שאין בו אפילו ניצוץ של חסידות אמיתית, וכל העולם כקבר פתוח לפניו, ואינו רואה אלא עקרבים, צפעונים ונחשים. צר לי עליו וצר לי עליך, ידידי! אני לא כן עמדי: מאמין אני בתחית המתים, או בתחית עמנו בארצנו בקרוב באמונה שלמה, ויום זה לא ירחק¹⁵⁹. הרחק, ידידי, היאוש מלבך וקבל את האמונה והבטחון בד', וטוב לך כל הימים על פני האדמה. ראה הזהרתך זה כמה

152 הערת דובנוב: 'דער דריטער באַנד פֿון 'דער אידישער פֿאַלקס ביבליאָטעק' וואָס שלום-עליכם האָט דאָן געוואָלט אַרויסגעבן. דער באַנד איז ניט ערשינען [=הכרך השלישי של 'די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק', ששלום עליכם רצה להוציא לאור. הכרך לא הופיע]. כאמור, באותה עת המשיך שלום עליכם בנסיונותיו לחדש את הופעת די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק. הדבר לא עלה בידו ולבסוף הסתפק בהוצאת קונטרס קטן שכותרתו קול מבשר צו דער יודישער פֿאַלקס-ביבליאָטעק. ראה לעיל, הערה 14.

153 מנשה מרגליות פרסם מאמר ('צו משנע ליבע ייִדן') בקובץ הראשון של די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק ומאמר ההמשך תוכנן להתפרסם בקובץ השלישי, ראה בתוכן העניינים המיועד, קול מבשר, שם, עמ' 40.

154 לייב בינשטוק (1836–1894), סופר ופובליציסט, חברו הקרוב ביותר של מנדלי. פרסם מאמר בקובץ השני של די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק. מאמר נוסף פרי עטו, 'אַ ווינטערנאַכט', תוכנן להתפרסם בקובץ השלישי. ראה גם: 'ששה מכתבים מאת יהודה' לייב בינשטוק למנשה מרגלית', מימים ראשונים, ב (1935), עמ' 196–197.

155 הגהה.

156 הסוגריים במקור. כן סומנו במקור נקודות הדגשה מתחת למילה 'מנחמך' וייתכן שזו רמיזה לשמו של נחום, אביו של שלום עליכם.

157 סימנה: בש"ע, מד-33/2.

158 יום שלישי, ח' בתמוז תרנ"א; 14 ביולי 1891.

159 שלום עליכם נרשם כחבר מאורגן בתנועת חיבת ציון בקייב בסוף שנת 1888 ומאז היה פעיל בענייני הציונות וישוב ארץ ישראל, ראה: קלוזנר, 'שלום עליכם הציוני', בדרכי ציון (לעיל, הערה 87), עמ' 356–368.

פעמים ואתה כחרש תאטום אונך. זכור נא ואל תשכח, כי מעטים המה הלוחמים
מלחמת ד' בעד עמנו, ועוד רב הדרך לפניך, ועוד דברים גדולים עליך לעשות, כי
המלאכה מרובה ואין אתה יכול להפטר ממנה. ואל המתיאשים, כהמתנגד בן עמי
וכל כת דיליה¹⁶⁰, אל תשים את לבך, פן יגבור עליך היצה"ר ח"ו (=היצר הרע חס
ושלום), ותהי'וה) למתנגד גם אתה. וההתנגדות זו מדה מגונה אצל אנשי שלומינו,
כדברייך. עוד הפעם ועוד הפעם: מעט יאוש ורוב בטחון, והעיקר האמונה, אמונה
טהורה — כי מצד זה רוח חיים. ובפרט לאיש חסיד כמוך היודע להתנשא על העולם
ועל הבלי הבלי למעלה למעלה עד שמי שמים ממש.

מאד כמה נפשי לראותך. ואין אני יודע איך ומתי אוכל לבקרך במעונך, כי אשתי
ובתי נסעו מזה לבאָיאָרקע¹⁶¹ על ימים אחדים¹⁶², ואני נשארתי גלמוד וברד עם
ילדי הרכים¹⁶³. ולוא יכלת לבא הלום, כי אז לָנֶתְ הַלִּילָה עמדי בחדרי והיתה לי
נחת רוח ממש.
ידידיך אוהבך,

שלום עליכם

9. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹⁶⁴

165 4 ИЮНЯ 1891

שלום לידידי חביבי נ"ו!

קבלתי אגבתך היום בשעת נסיעתי לפאָנטאָן הגדול לקנות בשר ואוגערקעס
מלוחים¹⁶⁶ והיפטעל קרויט¹⁶⁷. כי נשארנו בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] תחת כפת
השמים אחרי הרעם והרעש הגשם והברד שנתכו ארצה אתמול בלילה אצלנו ר"ל
[=רחמנא ליצלן]¹⁶⁸. על זרועותי הצלתי את ילדי הקטנים לבית אחד משכננינו,
ושם ישבנו גם בכינו כל הלילה, עד צאת השמש כחתן מחופתו (אורך ד' בכל לבב
בעד המקרה להביע מליצות נשגבות ויפות!). ות"ל [=ותודה לאל] נצלנו עם

160 בן-עמי נודע כטיפוס רתחן ורע מזג הנוטה לפסימיזם, ראה: רבניצקי, דוד וסופריו, ב, עמ'
מב, עב, פז-פח, צא-צב.

161 על בוֹיאָרקע, ראה לעיל, הערה 10.

162 תרגום שאֵילה מידיש: אויף עטלעכע טעג.

163 באותה עת היו לשלום עליכם ולאשתו אולגה שלוש בנות ובן: אָרְנֶסְטִינָה (טיסי; לימים
אשתו של י"ד ברקוביץ), ליאלי, אָמָה ומיִשָּׁה. שני ילדיו האחרים — מרים (מרוֹסִיָּה)
וניומָה — נולדו לאחר מכן.

164 סימני: בש"ע, מד-34/2.

165 יום חמישי, י' בתמוז תרנ"א; 16 ביולי 1891.

166 מלפפונים כבושים במי מלח.

167 ראשי כרוב.

168 הערת דובנוב: 'ס'איז געווען אַ קליינע זומער־פֿאַרפֿלייצונג פֿון רעגן און אַ יעדערִיגן אָרט
דורך אַ ציסטערן' [=היתה הצפת קייץ קטנה של גשם ובכל מקום נתמלאו מאגרי המים].

הנפשות שלנו, ורק האוגערקעס (ו)כל ההיפטלעך קרויט עם הבאָרשטש והקיילען¹⁶⁹ נאכדו במרתף. ושם מצאו קבורתם גם הקאָז¹⁷⁰ והפוטער¹⁷¹ עם כל הטעפליך והקריגלעך¹⁷² — חורבן נורא ואיום, ד' ירחם!

אך בלא הלצה אוכל להודיעך, יקירי, כי צריכים אנו להודות ברכת גומל שלא ירדנו לשחת עם כל טפנו ונשינו עם השפחה גם יחד. יען כאשר נוכחנו לדעת שמבול בא על הארץ לשחת כל בשר מעל פני האדמה לקחנו את הילדים על זרונותינו ורצנו לבקש מפלט לנו, כי המים כבר גאו ובאו עד ממעל לקרטולינו. והנה פתאום לפתע פצתה הארץ את פיה, כאילו רצתה לבלענו¹⁷³ חיים כקורח וכל עדתו, וכמעט שכנו דומה נפשותינו. והשפחה טבעה במצולות המים עד חצי גופה מעט גבה מהפופיק¹⁷⁴, ובמסירת נפש הצלתיה מרדת שחת. לכאורה, והנה צעסטערני¹⁷⁵ אחת שכבר נשכחה כמת מלב נגלתה לעיננו, וכקבר פתוח עמדה הכן לבלוע אנשים תמימים. אולם האל הטוב שומר ישראל, העושה נפלאות גדולות לבדו, הואיל להצילנו ממיתה משונה כזאת, למען שיזכה ה'עולם' לראות בקרוב את הבוך השלישי מהביבליותיקא שלי¹⁷⁶. יהי שם ד' מבורך מעתה ועד עולם! ומי שלא ראה את הצעסטערני לפני פתח דאָטשנ¹⁷⁷ לא ראה נס גדול מימיו, מעת הוציא ד' את ישראל ממצרים ועד הנה.

עכשיו, כאשר נאבד כל הכבוד¹⁷⁸ בהמרתף שלנו ונשארנו בלא אוגערקעס וקרויט, קעז וקאָרטאָפּליס¹⁷⁹ וכו', נאלצתי לצאת בכבודי ובעצמי על השוק בפאָנטאָן הגדול ובעזהשית"ב [=ובעזרת ה' יתברך] מצאתי טוב, כי הלא כל הארץ לפני. ונעשה נס בתוך נס, כי מצאתי גם בשר כשר גם רעטיך¹⁸⁰ טוב מאד. ואגב רצתי בחפזון גדול להקלייטיל לראות אם יש איזה בריוועל למעני. והנה שער נא בנפשך שקבלתי האגרת שבה תודיעני שמוכן אתה להיות אצלי באלה הימים, וברוך אל עליון שסגר את ארובות השמים ולא יהיה מטר. והנה גם בשר כשר, גם אוגערקעס והיפטעל קרויט, הקרה ד' לפני. על אחת כמה וכמה אשמח לקראתך ואספר לך מעשה־יהי¹⁸¹. אז תראה גדולות ונפלאות, ותספר לדור אחרון, ונשוב

169 כך! נראה שזו פליטת קולמוס וצריך להיות 'קלייען' — סובין.

170 גבינה.

171 חמאה.

172 הסירים והכדים.

173 במקור בטעות: 'כאולי רצתה לבלענו'.

174 הקורקבן.

175 הערת דובנוב: 'ציסטערנע, וזו מען זאמלט רעגן-וואָסער' [=היכן שאוספים מי גשמים].

ציסטֶרְנָה ברוסית: מיכל; וכאן הכוונה לבורות שנועדו לאגירת מים.

176 ראה לעיל, הערה 152.

177 דאטשנו — הדאצ'ה שלנו. וכן להלן: דאטשיכם — הדאצ'ה שלכם. וכאן הכוונה לבור

מים, כנראה בלתי ידוע, שנתמלא על גדותיו לפני פתח הדאצ'ה של שלום עליכם.

178 כך! וצריך להיות, כנראה, 'כיבוד' או 'כבודה'.

179 תפוחי אדמה.

180 צנון.

181 משחק לשון הלצי עם המילה מַעֲשֵׂיהָ.

אל ד' בכל מאדנו ובכל נפשנו, ונהגה בתורתו יומם ולילה, אכיה"ר [=אמן כן יהי רצון]!

בודאי היה גם על דאָטשיכם החורבן? הודיעני מכל אשר אתכם, כי שרוי בצער אנכי שמא באה עליכם רעה. כי בשעה שהקב"ה יוצא לשפוט את הארץ אינו מבחין בין צדיק לרשע: הרשע יקבל את שכרו, כי מידו היתה לו, והצדיק יקבל שכרו גם הוא, משום אהבה יתירה, וחביבין יסורין של אהבה וכו'. יתן ד' לשמוע בשורות טובות איש מרעהו ואל נוסף לדאבה עוד.

ומי מלל לנו שתחת רגלינו עומדת צעסטערני עמוקה? גדולים מעשי ד' ונפלאותיו לבני אדם! ממש על כל פסיעה אנו רואים השגחה עליונה. ואני דמיתי [כין] אין בשר כשר על הפאָנטאָן, והנה גם אוגערקיס גם היפטל קרויט וכו', כל מה שלבך חפץ תמצא שם! ואנשים כבן עמי מתיאשים בהשגחת הבורא. נרפים הם נרפים מלהאמין בהשית"ב [=בה' יתברך]! צר לי על אנשים מתנגדים כאלה ואל יהי חלקי עמהם!

כ"ד [=כה דברי] אוהבך,

שלום עליכם

10. שמעון דובנוב אל שלום עליכם¹⁸²

יום ר' עש"ק¹⁸³

אהובי ידידי,

כאשר קבלתי אגרתך תמול הרימותי כפי לה' וברכתי על הנסים ועל הפורקן ועל הגבורות ועל המלחמות שעשה הוא ית"ש [=יתברך שמו] ביום הדין — הוא יום הרעש. שהציל ממש כמה נפשות מישראל, ומלבד הדיוטים גם נפש ת"ח [=תלמיד חכם] אחד העוסק בדברי תורה ובכתיבת בוכין¹⁸⁴ בלשון אמותנו הצדקניות שרה רבקה רחל לאה¹⁸⁵, זכותן יעמוד לו לעולמי עד ויצילהו מן כל פגע רע. אמן. אחדשה"ט [=אחרי דרישת שלומו הטוב], אודיעהו כי גם עלינו רחם הקב"ה בחסדו ולא נתן מגרעות לבתינו ביום הרעש. וגם ידידנו בן עמי נצל ממש בדרך נס, כי בשעה שהחל הרעם שינס הוא את מתניו ויקפוץ להלינייקע לשוב לביתו [ב]שלום (כי נתאחר בעיר ע"י איזה עסקים), אך כאשר פסעו הסוסים פסיעות אחדות נרתעו ממש לאחורם ומטר סוחף נתך ארצה. והוכרחו הוא וכל נוסעי הלינייקע לנוס לבית מתוך הלינייקע בפאָנטאָן ושם לנו כל הלילה. ובפקר תמול בא בן עמי לפה שלום, ואי"ה בש"ק הבע"ל [=בשבת קודש הבאה עלינו לטובה] יברך ברכת הגומל.

182 סימנה: בש"ע, לד-21/7.

183 התאריך הוא, ככל הנראה, יום שישי, י"ח בתמוז תרנ"א; 24 ביולי 1891.

184 ספרים; וראה לעיל, הערה 71.

185 כוונתו המבודחת היא שלשונן של ארבעת האמהות היתה יידיש...

והגה כעת אודיעך שאי"ה ביום א', אחר ש"ק הזה, בשעה 8-10 בבקר, אהיה במחנך בלי ישונה. ואתמהמה ברשותך שעות אחדות, ואח"כ אסע לאָדעס, ומשם אשוב רק ביום ב' בערב לביתי. כי נחוצים לי דרישות וחקירות בספרים שונים במדע לענין החסידות. ובפרט נדבר אי"ה פא"פ [=אם ירצה ה' פנים אל פנים]. ממני ידיך הכוסף לראותך,

שמעון ברמי"ד [=בן ר' מאיר יעקב דובנוב]

[בשולי העמוד]

המופקר בן עמי בקראו מכתבך אודות הנסים והנפלאות, ובפרט מהציסטערנע והשפחה והאוגערקעס וכו' [186]. החל לחזור בתשובה ונעשה מאמין מאז 187. ולה' תקותי כי ביחד [נעקור] האפיקורסות מלבו ויחזור לה' ויעשה תשובה. ויוכל היות כי גם הוא יסע לגאָרעד 188 ביום א' אתי ביחד.

11. שלום עליכם אל שמעון דובנוב 189

13 יולי 190

לידידי אהובי שלובט"ס [=שלום וכל טוב סלה], שולח לך רצ"פ [=רצוף פה] בריוולעך טובים. גם נומער גאָזעט 191 שבו תמצאו דברים נכבדים מידידנו הגביר מוה"ר [=מורנו ורבנו הרב] צבי הירש נ"י, ומהפקיד שלו כמר העיט 192. ז"ז [=זולת זה] אין חדש. אתמול הייתי בגאָרעד אצל זקננו 193 ואצל מרגליות ובינשטאק, וכלם שלמים וחזקים, ת"ל [=תודה לאל]. וז"ז אין חדש. בבקשה ממך, יקירי, כשתכתוב לה' [אדון] שולמאן בקיוב 194 (בוודאי תכתוב) טיטב נא להעיר את אזנו ע"ד [=על דבר] מאמרו הנכבד ע"ד הזשאַרגאָן 195. כי בדעתו ליתן לי אַרטיקעל 196 חדש, וע"ד הזשאַרגאָן יכתוב בשפת קודש באיזה מאסף 197, וכדי בזיון וקצף! תעירהו ותעוררהו ע"ד זה המאמר, אשר רק במאספי

186 ראה לעיל, מכתב 9.

187 מכל בני החבורה היה מרדכי בן-עמי בעל הנטיות הציוניות וה'לאומיות' החזקות ביותר. הוא היה מקורב למסורת, שמר מצוות ונהג להתפלל בכל שבת.

188 לעיר, היינו: לאודסה.

189 סימנו: בש"ע, מד-35/2.

190 יום שבת, י"ט בתמוז תרנ"א; 25 ביולי 1891.

191 נומער — מספר, וכאן: גליון של עיתון.

192 הברון הירש ושליחו ארנולד וייט. ראה לעיל, הערה 73.

193 מנדלי.

194 אליעזר שולמן (1837-1904), סופר וחוקר ספרות יידיש הישנה, שבאותה עת התגורר בקייב.

195 כינוי נפוץ ליידיש, בעיקר במחצית השנייה של המאה הי"ט.

196 מאמר.

197 שלום עליכם פרסם בקובץ השני של די יודישע פֿאָלקס־ביבליאָטעק את מאמרו של

מקומו, כידוע ליודעי ח"ן. היום הנני הולך ג"כ [=גם כן] לגאָרעד, ח"ז אין חדש, רק חו"ש [=חיים ושלום].

עוד הפעם בקשתי ממך לכתוב לשולמאן, כי סר הוא למשמעתך וכל אשר תאמר לו עשה — יעשה. ז"ז אין חדש. רק בקשתי ממך שלא תשכח לכתוב לשולמן ע"ד מאמרו ולמצוה גדולה תחשב לך זאת. ז"ז אין חדש. כ"ד [=כה דברי] ידיך דו"ש [=דורש שלומך].

שלום עליכם

12. שלום עליכם אל שמעון דובנוב¹⁹⁸

199 VII.91-15

ידיך יקר!

שולח לך רצ"פ [=רצוף פה] מכתב שקבלתי מזאָגראַדסקי²⁰⁰ בו תמצא דברים הנוגעים גם לך. כמו"כ [=כמו כן] בריוועל אחד עבור בן עמי — הפעם בטח תכתוב לשולמאן דבר מה ע"ד [=על דבר] מאמרו בזארגון כאשר הבטחתי²⁰¹. גם הפלעשעלע²⁰² שלחתי לך אתמול אחרי צאת הלינייקע ובטח תקבלה רק היום. יותר אין, רק חו"ש [=חיים ושלום].

אולי יש לך איזה צורך בגאָרעד תוכל להמציא על ידי, כי ב"ה הנני הולך באלו הימים תדיר לגאָרעד. יותר אין, רק חו"ש. לא ידעתי אם אוכל היות אצלך עוד משום שאני הולך בכל יום לגאָרעד, ואך ביום השבת הנני חפשי מכל עבודה קשה ודאגות פרנסה, ר"ל [=רחמנא ליצלן]. ובאמת מתנה טובה יש לו להקב"ה בבית גנזיו ושבת שמה. יותר אין, רק חו"ש.

כ"ז [=בכל זאת] הנני הולך בכל ערב וערב לפאָנטאן הגדול לדרוש בעד הבריוולעך אצל בעל הקלייטיל. כי ידעתי עד כמה קמה נפשך לבריוולעך טובים ולכל [ואשר] בס. חיי רוחך, היה בטוח כי כל זמן שאני חי לא תצא תקלה ח"ו בענין הבריוולעך שלך.

שולמן 'די געשיכטע פֿון דער זשאַרגאָן-ליטעראַטור', וציפה כי שולמן ייתן לו מאמר המשך. ידיעה על מאמרו המתוכנן להופיע בקובץ השלישי של די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטהעק אכן הופיעה בתוכן העניינים המיועד שהדפיס שלום עליכם ב'קול מבשר' (לעיל, הערה 71), עמ' 40. שולמן פרסם לבסוף את מחקרו זה בכתב עת עברי, ומאמרו 'עמקי שפה' נדפס בהשלה, ד, (תרנ"ח).

198 סימנו: בש"ע, מד-36/2.

199 יום שני, כ"א בתמוז תרנ"א; 27 ביולי 1891.

200 הסופר ישראל חיים זגורודסקי (1864-1931), מעורכי עיתון הצפירה, שהתגורר אז בווארשה והשתתף בקובצי די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטהעק.

201 ראה לעיל, מכתב 11.

202 בקבוקון, וכאן הכוונה לבקבוק י"ש.

יחזיקך ויחלימך אלקים שתעשה חיל במלאכתך החדשה, ותגמור את הבוך שלך²⁰³ עד ר"ח (=ראש חודש) אלול, ואז תרבה בתפלה ותחנונים. אבל איה תקח שופר? אנחנו שומעים תקיעת שופר כמעט בכל יום על הפאָנטאָן הגדול בשעת הגוליאניעס²⁰⁴ שלהם. ומה תעשה אתה בליסטראָרף? הרבה יסורים יש לי מזה.

שלום עליכם

P.S. אחרי חתימת האיגרת נתקבלו עוד שני בריוולעך טובים. האיגרת של זאָגאָראָדסקי שלח לי חזרה כמובן.

3.1. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²⁰⁵

17.VII.91²⁰⁶, יום ד', בקר.

ידידי!

מחמת שאני נוסע בכל יום ויום לגאָרעד ובערב אני בא לביתי, לפיכך מכרתי את הקאָמיסיע²⁰⁷ של הבריוולעך לזוגתי, שהיא אשתי, מרת אָלגע תחי'נהו (שם קדוש מאמתנו הצדקנית מרת אָלגאָ סוואַטאָיע²⁰⁸, שהיתה צנועה וחכמה גם יחד, זכותה יגן עליכם!). ולכן תרשום על הפאָקעטען²⁰⁹ שלך להקלייטיל למסור ליד האשה, כלומר Гожи и Рабиновичи²¹⁰. ובטוח אני שזוג'ת'י תחי' תמלא את הקאָמיסיע הלזו עצהיו"ט (=על צד היותר טוב), כמו שאני בעצמי ממש. ומכאן ואילך תקבל היא את הפאָקעטען שלך מאת בעל הקלייטיל. אם שלחת תמול או שלשום איזה פאָקעט אלי ג"כ (=גם כן) תקבל זוג' היום בצהרים. כעת קבל נא שני בריוולעך טובים.

והיה שלום, ועשה חיל בלמודים, והיה מוליד כמה וכמה קאָפיטלעך מהבוך שלך בזמן קרוב, ויודוך רבים ובתוכם גם אני הצעיר באלפי יהודא.

שלום עליכם

203 תולדות החסידות, שדובנוב תיכנן אז לפרסם ברוסית.

204 מרוסית: חגיגות, הילולות.

205 סימנה: בש"ע, מד-37/2.

206 יום רביעי, כ"ג בתמוז תרנ"א; 29 ביולי 1891.

207 עמלה.

208 אולגה הקדושה (ברוסית).

209 חבילות.

210 גברת רבינוביץ.

14. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²¹¹

25.VII.91²¹²

ידידי!

אחרי ששלחתי לך האגרת ע"י בעל הלינייטשיק²¹³ בחפזון גדול מצאתי לנכון להוסיף לך איזה קלייניגקייטען²¹⁴, למען דעת איך להתנהג עם הפערעוואָד²¹⁵ שלך. וזה הכלל, רואה אני מדבריק־שהפערעוואָד שלך נשלח לגאָסודאָרסטוו. באַנק²¹⁶, ולכן תאלץ חמותי²¹⁷ לקבל אודאָסט.²¹⁸ מאת האדון הנוטאָריוס²¹⁹ קודם קבלת הכסף. וצריכה היא לילך ביחד עם זוג'ותי [שתחי'נה] לכל המקומות.

והשנית, באשר שאני כל היום בגאָרעד טרוד בעסקים בקר עד [שעה] 6 לעת ערב, לכן צריך שתשאר אצלנו על לינת לילה²²⁰ בכדי שנוכל להתראות אתך. ועצתי שתבא אתה אלינו ביום ג', ותמסור הפערעוואָד שלך לזוג' תח', והיא תלך עם חמותי תח' לגאָרעד. ואתה תשאר אצלנו עם הקינדער²²¹ שיחי'נו, והכסף תקבל מהן כאשר תבאינה מגאָרעד. ואי"ה לעת ערב, שעה $6\frac{3}{4}$ או $7\frac{3}{4}$, אבא גם אני הצעיר. ואי"ה ביום ד' בקר תשוב לבייתך בשלום. או אם לא תוכל להשאר אצלנו, או אולי צריך אתה דווקא לילך לגאָרעד, אזי תלך בשלום עמהן יחד. אבל אבקשך שתשכים לבא אלינו ביום ג' שעה 8 בבקר, ואני אחכה עליך עד שעה 9, ויחדיו נלך עם זוג' וחמותי תח' לגאָרעד. ובטח תשתדל זוג' תח' לעשות הכל כדבעי, למען שתקבל את המעות בלא שום עכוב כלל.

ואם היית אדם טוב, שכן טוב וחבר טוב, אזי באת אלינו ביחד עם זוגתך שתחי', ותשאר זוגתך שתחי' אצלנו עם הקינדער שלנו עד שתבא אתה חזרה מגאָרעד, עם זוגתי שתחי' ועם חמותי שתחי'. ואז תלכו לכם חזרה לליסטאָרף אי"ה, באותו היום ממש, בשעה $6\frac{3}{4}$, עם הלינייקע האחרונה. ועליך לבור לך אחת משתי אלו: או לבא בעצמך ולשבת עם הקינדער שלנו אצלנו כל היום, או להשאיר אצלנו את זוגתך שתחי', או באופן שלישי שתבא בעצמך כאור בקר בשעה 8. או עוד תנאי

211 סימנו: בש"ע, מד-38/2.

212 יום חמישי, ב' באב תרנ"א; 6 באוגוסט 1891.

213 בעל העגלה.

214 דברים בלתי חשובים, פכים קטנים.

215 המחאה.

216 בנק ממשלתי.

217 הכוונה לרחל לוייב ('בפּוּשְׁקָה'), אמה של אולגה אשתו, שסייעה לשלום עליכם להיחלץ

מנרשיו ושלמה את רוב חובותיו. החותנת גרה יחד עמם באודסה, ראה: רבניצקי, דור

וסופריו, א, עמ' קלג.

218 יפוי כוח.

219 נוטריון.

220 תרגום שאילה מידיש: אויף נאַכטלעג.

221 הילדים.

אחד: שתוכל לבא בשעה 11 בקר, וזה מה טוב (כי לא תוכל חמותי ללכת קודם שעה 11-12 לגאָרעד). אך כשתשוב מגאָרעד צריך אתה להשאר אצלנו על לינת לילה ונוכל להתראות פנים גם אנכי.

ת"ל [=תודה לאל] שגמרתי את המגילה הזאת בשלום!
ידיך ממש,

שלום עליכם

N.B. ואתה עשה כטוב בעיניך, כי העמסתי עליך תנאים ואופנים הרבה עד שלא תרע מה לרחק ומה לקרב!

15. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²²²

5 אוגוסט 1891²²³, דאָצע מאַנדרראזשי.

ידיך נפשי!

הנני שולח לך רצ"פ שני בריוולעך טובים ע"י זוגתי. ואוכל למסור לך גריס²²⁴ מאת בן עמי שראיתיו בגאָרעד היום. אחד מבעלי 'המליץ' ושמך גורעוויץ²²⁵ בקרני בביתי אתמול. הידעת את האיש הזה ואת שיחוי' יותר חדשות אין, רק חו"ש. בזה הרגע הולך גשם חזק געשמאָק²²⁶, וממילא מובן שנפל פחד גדול עלינו על כל הדאָטשע. יותר אין, רק חיים ושלום.
כ"ד (=כה דברין) ידיך באמת,

שלום עליכם

הבטחתי לשלוח לי את הספר 'מאָריץ ספרדי'²²⁷ ודבריך לא קיימת. היתכן? הישמע כזאת? היאַמן כי יסופרו!

222 סימנו: בש"ע, מד-39/2.

223 יום שני, י"ג באב תרנ"א; 17 באוגוסט 1891.

224 דרישת שלום.

225 הכוונה, כנראה, לנוטריין הגליצאי ברמן גורביץ, שהתגורר אז באודסה והמציא לירי דובנוב כתב יד מחיבורו של יוסף פרל 'על מהות כת החסידים', ראה: ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תר"ץ-תרצ"א, עמ' 379; א' רובינשטיין, יוסף פרל — על מהות כת החסידים, ירושלים תשל"ז, עמ' 1-3.

226 שיש בו טעם טוב; וכאן מובנו: ירד גשם כהוגן.

227 מוריץ ספרדי (Moritz Sefardi) — סיפור שחיבר הסופר והעיתונאי היהודי יוסף (אוסיפ) רבינוביץ (1817-1869). נדפס לראשונה בשנת 1850, בכרך השני של כתב העת *Literaturnyje Vechera*. וראה להלן, הערה 252.

7 אוגוסט²²⁹ — לוסטדאָרף

ידידי היקר,

עדן ועדנים חלפו ולא כתבתי לך, ודומיה נוראה שררה בינינו. שקוע הייתי בחסידות שלי²³⁰ והייתי מוקף ומוכתר מכל הצדדים מחסידים וצדיקים קדושים וגאוני עולם: משמאלי ר' מרדכי לעכוויטשער²³¹, מימיני ר' אשר קארלינער²³², לפני ר' ש"ז [=שניאור זלמן] מלאדי²³³ הגדול בענקים, ומאחורי גודי גדודי המתנגדים. וכמה עשיתי בעת הזאת? את הגר"א מווילנא הבאתי בעז"ה לקבר ישראל והצגתי מצבה על קברו²³⁴; בעד הרש"ז אשתדל לעשות עליו במהרה דאָנאָס²³⁵ ולהביאו אסור באזיקים לפטרבורג²³⁶; עמדתי בקשרי מלחמות גדולות ועצומות — וממש שכחתי תבל ומלואה — והנה סוף דבר כתבתי בס"ה [=בסך הכל] ב' קאָפיטלך מספרי. וכעת אנוח ואשקט במכוני וטועם אני טעם ג"ע [=גן עדן] ממש — טעם ההתבודדות העליונה, וכל העולם אצלי כקליפת השום, באשר עשיתי לי כנפים לעוף — ואדאנה] על כנפי רוח.

תמול קבלתי שני פאָקעטין²³⁷ ממך עם בריוולעך. דמיתי כי אחרי אשר ירדה מלחמה לעולם — בין שתי הלינייקעס ולוסטדאָרף ופאָנטאָן נבוכו — שאח"ז [=שאחרי זה] תפסק הקרוספנדנציה²³⁸ ולא נקבל ולא נשלח שום מכתבים. הפקדתי

228 סימנה בש"ע, לד-20/7.

229 יום רביעי, ט"ו באב תרנ"א; 19 באוגוסט 1891.

230 דובנוב עסק אז בחקר ראשית החסידות ומחקריו בתחום זה נתפרסמו בווסחור. ראה: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 248. מאמרים אלה היו תשתית לספר תולדות החסידות, שמלכתחילה תיכנן דובנוב לפרסמו ברוסית. לימים נשתנתה תוכניתו והספר נתפרסם בעברית רק בשנת תר"ץ-תרצ"א; וראה לעיל, הערה 29.

231 הצדיק ר' מרדכי מלחוביץ (1742-1812) היה מתלמידי של ר' שלמה מקרלין. ראה עליו: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 221-223; ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשכ"א, עמ' 111-116.

232 הצדיק ר' אשר מסטולין (1765-1826) היה בנו של ר' אהרן 'הגדול' מקרלין וחברו של ר' מרדכי מלחוביץ. ראה עליו: דובנוב, תולדות החסידות, שם; רבינוביץ, שם, עמ' 56-70.

233 הצדיק ר' שניאור זלמן מליאדי (1745-1813) מייסדה של חסידות חב"ד. מכתבתו של דובנוב ניכרת הערכה מרובה לאישיותו ולפועלו של רש"ז, ראה: תולדות החסידות, עמ' 225 ואילך.

234 הגר"א — שהיה הדמות המובילה במאבקם של המתנגדים בחסידים — נפטר בוויילנא בסוכות תקנ"ח (1797) ומותו הביא למסע מחדש של רדיפות נגד החסידים. ראה: תולדות החסידות, עמ' 254-257.

235 מלשינות.

236 עקב הלשנות של יהודים נאסר ר' שניאור זלמן פעמיים (1798, 1800) ונחבש במשך כמה חודשים בבית כלא בפטרבורג. דובנוב כתב על כך בספרו תולדות החסידות, עמ' 278-257.

237 חבילות.

238 כף! התקשורת; העברת המכתבים.

נשמתי ביד ה' והחלטתי להנזר מתבל ומב"א [=ומבני אדם] לגמרי ולגמרי עד שנבנו]א שילה²³⁹ — היינו אדעססעה בימות החורף. אך השי"ת רחמן הוא ושלה לנו על ירך, ואתה ע"י הליניישציק, בריוולעך. כיה"ר.

תמול קראתי במכתב מהרידקציה²⁴⁰ אלי, שהמאסף (סבאָרניק)²⁴¹ אם כי נכון לצאת לאור, אך עוד לא נשלח לצענזוריא²⁴² מחמת פחד ממך²⁴³ — ובטח י"ל [=יצא לאור] בסענטיאבר²⁴⁴. ואיך יפול דבר — ה' אלהים אתה ידעת.

אם תראה את בן עמי תמסור לו בטובך הידיעה הזאת. הגני שולח לך בזה את ספר ראבינאוויץ עם הספור "מאָריץ ספרדי"²⁴⁵ ונא להשיב קבלה, כי ירא אני מה יעשה עמו הליניישציק השוטה במח"כ [=במחילת כבודו].

והגני דו"ש [=דורש שלומך] ושלום אשתך,
ידיך,

שמעון דובנאָוו

17. שלום עליכם אל שמעון דובנאָוו²⁴⁶

[13 abz. 1891]²⁴⁷

עתה באתי! במלים האלו פתח החכם האר"ז אשר בלבנון²⁴⁸ את מאמרו הידוע, ובמלים האלו אפתח גם אני. עתה באתי מגאָרעד ומצאתי הכל מוכן לפני: גם קולמוס, גם דיו (מהול במים), גם כַר נרתב²⁴⁹. ואמרתי: בשביל שזוגתי תחי' תכתוב

239 'עד כי יבא שילה' (בראשית מט, 10) — והוא מאמר שגור לציון התקווה לגאולה, על פי פירוש רש"י שם: 'מלך המשיח שהמלוכה שלו'.

240 מערכת כתב העת.

241 מאסף, ברוסית: סבּוֹרְנִיק. הכוונה לירחון ווסחוד, שפסק מלהופיע בין החודשים אפריל-אוגוסט 1891 בשל עבירות צנוורה. הופעת העיתון חודשה ב" 15 בספטמבר 1891. ראה: י' סלוצקי, העתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 202-203.

242 לצנזור.

243 סיפורו הרוסי של שלום עליכם, 'הרומאן של סבתי', נדפס בחוברת החצי-שנתית של הווסחוד, גל' 4-9 (1891), עמ' 1-32 (ראה לעיל, הערה 71).

244 ספטמבר.

245 ראה לעיל, הערה 227.

246 סימנו: בש"ע, מד-40/2.

247 יום שלישי, כ"א באב תרנ"א; 25 באוגוסט 1891. הסוגריים המרובעים — במקור.

248 הערת דובנאָוו: 'אר"ז — צעדערבוים, רעדאָקטאָר פֿון "המליץ", וואָס האָט באַשריבן זײַן ריזע דורך ייִדישע שטעטלעך אין אַ ריי אַרטיקלען אונטער דעם טיטל: "עתה באתי" (אָט בין איך געקומען צוריק)' [=צדרבוים, עורך 'המליץ', אשר תיאר את מסעו בעיירות היהודיות בשורת מאמרים תחת הכותרת 'עתה באתי'].

249 שטח פעולה נרחב. בהשאלה על פי ישעיה ל, 23: 'זיהיה דָשֶׁן וְשֶׁמֶן יִרְעָה מְקַנְיָךְ ביום ההוא כַר נִרְחָב'.

לזוגתך תחי' אגרת הפסדתי? והנה מה אכתוב לך ידידי? אין חדש כמעט בכל העולם. הנני נוסע בכל יום ויום לג'ארעד ופעמים לנתי (גם הלילה הזה) שם אצל הזיידע²⁵⁰ שיחי' ושבעתי רב ענג בקראו לפני את הקאפיטלעך האחרונים של הנוך שלו²⁵¹. כן יחיו הגוים אם היה להם סופר כאבראמאָוץ בימים האלה!
הספור 'מאָריץ ספרדי'²⁵² כבר גמרתיו, ולא מצא חן בעיני אף מה שהוא²⁵³.
מחיר הרובעל שלנו ירד בכל יום מטה מטה, כן יאברו! (205/6)²⁵⁴.
בעולם הפאליטיק גם כן הכל על מקומו בשלום, היינו שהחכם זשערווע²⁵⁵ שותה כעת כוס מלא ישן²⁵⁶ בפאָרטסמויט²⁵⁷, כמו ששתה בקרוינשטאָרט²⁵⁸, בלא שום

250 מנדלי.

251 הערת דובנוב: "זוינשפּינגערל", וואָס די ערשטע טיילן פֿון אים זענען געווען געדרוקט אין שלום-עליכמ'ס "פֿאַלקס־ביבליאָטעק" [=זוינשפּינגערל', שחלקיו הראשונים נדפסו ב'פֿאַלקס־ביבליאָטעק' של שלום עליכם]. הכוונה לרומאן 'דאָס ווינטשפּינגערל' (=טבעת המופת), שפרקיו הראשונים של נוסחו המעובד ראו אור בשני הקבצים של די יודישע פֿאַלקס־ביבליאָטעהעק. מאוחר יותר עיבד מנדלי סיפור זה לעברית תחת הכותרת 'בעמק הבכא'.

252 הערת דובנוב: 'אין רוסיש פֿון אָסיפ ראַבינאוויטש, געוועזענעם רעדאָקטאָר פֿון אָדעסער "ראַזסוועט" [=ברוסית. מאת אוסיפ רבינוביץ שהיה בעבר עורך כתב העת האודסאי 'ראַזסוויט'. השבועון ראַזסוויט (=השחר) היה כתב העת היהודי הראשון בשפה הרוסית, והוא ראה אור באודסה בין השנים 1860-1861.

253 הכוונה: אפילו במשהו; היינו, אפילו לא קמצוץ של הנאה.

254 ראה במדור 'סחר הארץ', המליץ, כ"ב באב תרנ"א, עמ' 4 (יום לאחר שנכתבה איגרת זו); ס"ט פטרבורג 12 אויגוסט — היום היה שער הר"כ (=הרובל כסף) בהבאָרווע (=בבורסה) בברלין $\frac{3}{4}$ 206 מ. [=מארק].

255 הערת דובנוב: 'פֿראַנצויזישער אַדמיראַל, וואָס איז יענעם יאָר געווען אין קרונישטאָט, בעת די פֿלאַטע־פֿאַראַדן פֿון אַלעקסאַנדער III ביים שליסן די רוסיש־פֿראַנצויזישן "אַליאַנס" [=אדמירל צרפתי, אשר באותה שנה היה בקרונישטט, בשעת השייט החגיגי של אניות הצי של אלכסנדר השלישי, לרגל חתימת הברית בין רוסיה לצרפת]. בשנת 1891 חל שינוי במדיניות הצארית ורוסיה, שעד אז היתה קשורה בברית הגנה עם גרמניה, התקרבה לצרפת. הברית בין צרפת לרוסיה נחתמה בשנת 1892 ואירועים אלה זכו בהתעניינות תקשורתית רבה. על יציאת מפקד הצי הצרפתי ז'רווה מפאריז לקרונישטט, ראה: המליץ, 6 ביוני 1891, עמ' 4; על הגעתו: שם, 12 ביולי, עמ' 1; על קבלת הפנים המפוארת: שם, 15 ביולי, עמ' 3-4; 24 ביולי, עמ' 5-6. מקרונישטט הפליגו האניות הצרפתיות לנמל פֿורטסמות' באנגליה לקבלת פנים שערכה להם המלכה ויקטוריה ב-23 באוגוסט, ראה: שם, 30 ביולי, עמ' 6.

256 יין ישן. על דרך 'קנקן חדש מלא ישן' (אבות פ"ד, כ).

257 פֿורְטְסְמוֹת' (Portsmouth) — עיר נמל בדרום אנגליה ובה הבסיס הראשי של חיל הים הבריטי.

258 קְרוֹנְשְטֵט (Kronstadt) — עיר ובסיס ימי בים הבלטי, שנבנתה בראשית המאה ה־19 כמבצר הגנה קדמי של העיר סט. פטרבורג.

נפקא מינה. ועושה 'ברכה' בורא פרי הגפן לכבוד הרבנית מרת וויקטוריה²⁵⁹ כמו שברך 'שהכל נהיה בדברו'²⁶⁰.
ות"ל אין חדש והכל בשלום.
ידידך,

שלום עליכם

P.S. ביום א' אי"ה אנחנו עושים פרוגולקע²⁶¹ לדאָצע של שולץ²⁶² בנערינו ובטפנו.

הנ"ל

18. שלום עליכם אל שמעון רובנוב²⁶³

18.VIII.91²⁶⁴, דאָצע-מאנדראָזשי

ידידי היושב בשער המלך!

שמעתי, שמעתי, יקירי, שהיית לכלי זעם ביד ד' והאויב פשט כילק ויעט אל השלל בליסטראָרף לעשות נקמה בך ובביתך. אולם בטוח אני בד' שלא יתנך ביד היונים²⁶⁵ ובני ביתך לבוזים. העיקר עשה תפלה לאלקים, ושמות הקדושים של החסידים והתמימים בלבותם יהיו שגורים על פיך תמיד, ובוודאי תהיה ידך על העליונה, ויראו שונאיך ויבושו אי"ה במהרה בימינו אמן.
מצדי אוכל להודיעך שהכל ב"ה בחו"ש [=בחיים ושלום]. כה יתן ד' לראותך פא"פ [=פנים אל פנים] בקרוב, אמן.

259 המלכה הבריטית ויקטוריה, ששלטה על בריטניה בשנים 1837-1901. השווה לדיווח העיתונאי: 'פארטסמוטה — המלכה ויקטוריא עשתה משתה ערב לכבוד האדמיראל זשערווע... נשאו כוס לחיי המלכה ולחיי הנשיא קארנאָ... (המליץ, 12 באוגוסט 1891, עמ' 3).

260 הערת דובנוב: דאָ איז אויסגעמעקט אַ וואָרט אין אַריגינאַל; עס האט געזאָלט הייסן: אַלעקסאַנדער III, וואָס האָט ליב געהאַט טרינקען פשוטע "וואָדקע" אויפן רוסישן שטייגער און מאַכן די ברכה "שהכל" [=פה מחוקה מילה במקור; זה צריך להיות כך: אלכסנדר השלישי אשר אהב לשתות וודקה פשוטה, כמנהגם של הרוסים, ולברך 'שהכל'].

261 טיול.

262 שולץ היה שכנו הגרמני של דובנוב בלוסטדורף. על התכנסות עליוה של חבורת הסופרים בכרם הענבים של שולץ, ראה: דובנוב, דאָס בוך פֿון מיין לעבן, א, עמ' 247.

263 סימנו: בש"ע, מד-41/2.

264 יום ראשון, כ"ז באב תרנ"א; 30 באוגוסט 1891.

265 עירונים ממוצא יווני, שהתגוררו בשכונה משלהם באודסה. בין הקהילה היוונית לקהילה היהודית היתה מתיחות על רקע מעורבותם הרבה של היוונים בפוגרומים שנערכו באודסה במיוחד בשנים 1821, 1871. על הפוגרום של 1871, ראה: Herlihy (לעיל, הערה 2), עמ' 301-302; Zipperstein (לעיל, הערה 2), עמ' 114-128.

קוואטיר²⁶⁶ עדיין לא מצאנו ואף שנוסעים אנחנו בכל יום ויום והננו מחפשים בנרות, באותה שעה שאני מבקש קוואטיר הנני מזכיר את שמך לטובה. וכבר ראיתי שלשה קאמנאטיעס²⁶⁷ בער עשרים וחמשה רוי"כ [=רובל כסף] מאד קאמפאנירענד²⁶⁸ עם כל הוויגאדעס²⁶⁹, לא רחוק מן הבאזאר²⁷⁰ וכמעט על האוליצע²⁷¹ היותר פאראדנע²⁷² באדעס. אולם בטוח אני בך שלא תעקור את רגליך בזה החורף מליסטדארף וכאשר אַבְדֶתְ אַבְדֶתְ²⁷³.

ירידך,

שלום עליכם

19. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²⁷⁴

יום ו', עש"ק [=ערב שבת קודש] עם חשכה, קודם ליכטבענשען²⁷⁵, תרנ"א לפ"ק
[לפרט קטן]²⁷⁶.

ירידיו

ע"פ [=על פי] שלוצאיי²⁷⁷ באתי היום מגארעד מבעוד יום, והיה באפשריתי לילך לפאנטאן הגדול ולשלוח לך הבריולעך שנתקבלו היום. והנני להודיעך שזוג' תחי' קבלה את אגרותיך והשליכה אותן להיאשציק כרת. והבוך שלך אין אני יכול להחליף בהביבליאטיקע²⁷⁸ מטעם שאסביר לך בפעם אחרת כאשר נתראה פנים. בכ"ז [=בכל זאת] אתאמץ אולי ביום מחר ש"ק למלאות רצונך. אולי יעלה בידי לקרוע א"ע [=את עצמי] מעבודתי על חצי שעה²⁷⁹, אף כי מסופק אני אם יצליח בידי זה.

266 דירה.

267 חדרים.

268 מחוברים ביניהם.

269 יתרונות, נוחיות.

270 שוק. כוונתו, כנראה, לרחוב באזארנה הסמוך לשוק המרכזי של אודסה. שוק זה היה ברובע מולדבנקה שבו גר גם מגדלי. ואכן שלום עליכם שכר דירה ברחוב קאנאטנה הסמוך ובה התגורר בשנת 1892 עד שעזב את אודיסה (ראה לעיל, הערה 19).

271 רחוב; שדרה.

272 מכובד, ראשי.

273 על דרך 'וכאשר אבדתי אבדתי' (אסתר ד, 16) וזהו הד לפתיחת המכתב, שהיא על דרך 'זמרדכי יושב בשער המלך' (שם ב, 21).

274 סימנה: בש"ע, מד-42/2.

275 הדלקת נרות.

276 יום שישי, א' באלול תרנ"א; 4 בספטמבר 1891.

277 מקרה (מרוסית: סלוצ'י).

278 ספרייה.

279 תרגום שאילה מיידיש: אפרייסן זיך פון מין ארבעט אויף א האלבער שעה.

האדון בן עמי כותב לי בווערטליך²⁸⁰ לשלוח לו איזו 'שטשאַסטיע'²⁸¹, ואין אני מבין את הווערטיל. איזו שטשאַסטיע צריכה לו שאוכל אני ליתן לו? התחת אלקים אנכיי? ייטיב נא האדון הזה להסביר לי את הדברים הללו בלא ווערטליך. ובכלל, אוכל ליתן לו עצה נכונה שלא יפזר בווערטליך בכל עת שצריך ושאינו צריך, מפני שהמלאך הממונה על הליצנות לא חנן את בן עמי ברוח הומארי וסאטירי כדי צרכו. יותר אין רק חו"ש [=חיים ושלום].

הג' (ביר) אברהמעלע גרינבערג²⁸² הגיד לי שהשליח טעמקין²⁸³ כעת בפּה, ומחר ביום ש"ק [=שבת קודש] הוא הולך לארץ הקדושה. מהראוי שתשנס את מתניך גם אתה כחובב ציון אמתי ותלך להבָּרעג²⁸⁴, ושם נתראה פנים גם אנחנו. ידיך דו"ש [=דורש שלומך].

שלום עליכם

20. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²⁸⁵

אהובי רעי, המגיד מדובנא!²⁸⁶

אל נא תשא עלי תרעומות ששולח אני לך רק בריוועל טוב אחד, מחמת יותר לא קבלתי. גאַזעטען אין אני שולח לך, מחמת שאינו כדאי לקראותם²⁸⁷.

רק דבר חדש אחד אוכל להודיעך, שבעזהשית"ב [=שבעזרת ה' יתברך] אין אנכי נזקק לשאת בכיסי טינטוריל²⁸⁸, כי מצאתי בארגוי הקולמוס מארץ השווייץ²⁸⁹ שהוא כותב וחותר בלי דיו, כלומר שהדיו נמצא בתוך הקולמוס כהאי קמצא דלבושי' מיני' וביה²⁹⁰. ממש גבורות הבורא אנו רואים כמעט על כל פסיעה. ואי"ה

280 הלצה, דברי חידוד ושנינה.

281 אושר.

282 אברהם גרינברג (1841-1906), סוחר עשיר. משנת 1891 ראש אגודת 'חובבי ציון' באודסה.

283 הכוונה למהנדס ולדימיר זאב טיומקין (1861-1927), מראשי חובבי ציון בייליבטגראד, שעלה לארץ ישראל בנובמבר 1890 ושב לרוסיה ביולי 1891 (ראה ראיון עמו בהמליץ, 30 ביולי - 1 באוגוסט 1891). בניגוד לדברי שלום עליכם, טיומקין לא חזר עוד לארץ ישראל. ראה: ש' לסקוב, הביול"ויים, ירושלים תשל"ט, עמ' 318.

284 חוף הים. שלום עליכם היה (כאמור לעיל, הערה 159) חבר רשום בחובבי ציון, ואילו דובנוב, שהתרחק מפעילות ציונית, רחוק היה מלהיות 'חובב ציון אמתי'...

285 סימנה בש"ע, מד-43/2. מכתב זה חסר תאריך.

286 רומז לר' יעקב קרנץ המגיד מדובנא (1741-1805), שנודע במשלו ובסיפוריו.

287 כר' וצריך להיות: לקוראם.

288 קָסָת.

289 כוונתו לעט נובע שוייצרי.

290 על פי 'כהדין קמצא דלבושיה מיניה וביה' (בראשית רבה, כא, ה), שפירושו: כחגב זה שמלבושיו גדלים עמו.

כאשר תזכה ותהי'נה) ראוי לקולמוסי, אפשר שאתן לך את הקולמוס הזה במתנה, ובטוח אני שתוכל לכתוב עמו בכל עת ובכל שעה ובכל מקום שהוא. המכתב שאני שולח לך בזה מונח אצלי מאתמול, מפני שחשבתי למשפט שהחסיד בן עמי בוודאי יקיים דבריו ויבא לתוך ד' אמות שלי כאשר אמר. אולם מפני הסוד הנסתר שלכם לא בא, ולפיכך נשאר הבריוועל אצלי. וד' הוא יודע וְעַד, כי חף אנכי מפשע כאותו תינוק שלא חטא מימיו. ושלום לך מאת מוקיר כשרונך, כי קראתי זה מקרוב אחר מ'מאמריך' בהבון 'וּאָסַחָאָד' 291 ושבעתי ענג.

שלום עליכם

P.S. לזוג' האשת חיל שלום וכט"ס [=וכל טוב סלה]. גם מכתב מרבניצקי רצ"פ, והחסיד הזה כעת אצלי בבית מאַנדרזשי.

21. שלום עליכם אל שמעון דובנוב²⁹²

בעזהשית"ב (=בעזרת ה' יתברך), יום שבת קודש אחרי הטבילה השניה (לכבוד היום הקדוש הנני טובל א"ע [=את עצמי] שלוש פעמים, כנגד שלוש הסעודות שאנו אוכלים), תרנ"א לפ"ק²⁹³, לסדר כי ביצחק יקרא לך זָרַע (צא וחשוב כמה סודות כמוסים בגמטריות הללו — ממש מחיה!)²⁹⁴.

למה נשאנו אֲשׁוֹת? 295 הנני שואל ממך, אהובי, לאיזה שנה טובה²⁹⁶ לקחנו לנו אֲשׁוֹת? רצה צדיק כמוני לראות את פני חבריו הישרים והתמימים, עם כל קהילת הקודש של ארבעה סופרים מזוינים גבורי ישראל²⁹⁷, וקפץ עלי רוגזה של אשתי.

291 נראה שהכוונה היא למאמרו בן תשעים העמודים (ועל גודלו זה התלוצץ כנראה שלום עליכם, ששם את המילה 'מאמר' במרכאות), 'על חקירת תולדות יהודי רוסיה ועל הקמת חברה היסטורית יהודית-רוסית'. מאמר זה נתפרסם בחוברת כפולה של ווסחור, שראתה אור בשנת 1891, כפיצוי לקוראים על סגירת העתון לחצי שנה בידי הצנזורה. נוסח עברי של מאמר זה ('נחפשה ונחקורה') נדפס שנה לאחר מכן בפרדס, שבעריכת י"ח רבניצקי (אודסה תרנ"ב).

292 סימנו: בש"ע, מד-44/2.

293 נראה שהתאריך צריך להיות: יום שבת, ט' באלול תרנ"א; 12 בספטמבר 1891.

294 מעל המילים 'כי ביצחק יקרא לך זרע' (בראשית כא, 12 — פרשת 'וירא') סומנו נקודות. אך הסימון, כמו גם ההפניה, הם ככל הנראה חסרי משמעות.

295 קרא: אישעס. צורת ריבוי זו של המילה נשים נמצאת אמנם במקרא ('אֵשֶׁת הַזְּמָה' — יחזקאל כג, 44), אך ברור שהיא מובאת כאן כשיבוש נלעג. ראה: גרויסער ווערטערבוך פֿון דער ייִדישער שפראך, ג, ניו־יורק וירושלים תשל"ב, עמ' 1338.

296 תרגום שאֵילה מיידיש: אויף וועלכן גוטן יאָר.

297 ארבעת הסופרים הם מנדלי, בן־עמי, רבניצקי ודובנוב.

ואמרה לי בפירוש שלא תתנני לכתת את רגלי לאלה הגדולים והנסתרים בשום אופן.

ואני אומר לה: אבל, יונתי, כך אני רוצה, וכלום לא תבטלני רצונך מפני רצון בעלך? והיא אומרת לי: לא!

אני אומר לה: סוף סוף איש אני ולא אל, וחפץ אני לעלות ולראות ולבא לתוך ד' אמות של רְעֵי החסידים. והיא אומרת: לאו דווקא!

ואני אומר: מה הוא השכל בזה?²⁹⁸ והיא אומרת: אין שום שכל בזה, כאשר אין שום שכל בזה שהם לא יבאו אלינו.

ואני אומר: שמא יש שכל? והיא אומרת: אלו היה שכל, כי אז היו שולחים לך את השכל ע"י בריוועל.

ואני אומר: איך הוא אפשר לשלוח את השכל שהוא דבר רוחני? למשל אם אמרתי, כי הנני שולח לך את השכל שלי. והיא אומרת לי: ומי אמר לך שיש לך איזה שכל?

ואני אומר: לפי דבריך אין לי שום שכל, כי אז הנני טפוש²⁹⁹ מוחלט או חרש שוטה וקטון? והיא אומרת: אולי אתה באמת טפוש ודבר המוטל בספק, וכו'?
ואני אומר: אם כן, הלא גם הם טפשים ושוטים! והיא אומרת: ומה אני חיבת אם גם הם שוטים וטפשים?

ואני אומר: אם כן, למה לך להתקשר עם שוטה וטפוש, הלא טוב טוב לך לקבל ממני גט פטורין והרי את מותרת לכל אדם! והיא אומרת: ומי יפרנסני?

ואני אומר: אם כן עליך לשמוע לקול בעלך. והיא אומרת: ומי הגיד לך זאת?
ואני אומר: השכל הוא מתחייב שכך צריך להיות. והיא אומרת: אם אין שכל אין חיוב.

ואני אומר: אם כן תחזור על דבריך שאין לי שכל, קא משמע לן, ששוטה אני וטפוש גמור? והיא אומרת: ומה אני חיבת אם שוטה הנך וטפוש גמור?

ואני אומר: וכו' וכו' וכו'..... וכו'. הכל מוסב על דבר אחד כאופן בעגלה. ובין כך וכך וידידנו החסיד רב הנוצה (רבניצקי) אָץ לדרכו ופָץ³⁰⁰ את פיו לברכני בשלום כנהוג. ואני עומד ומשתאה על עמדי, והנני שואל ממך עוד הפעם: לאיזה שנה טובה נשאנו אֲשׁוֹת? לוא הייתי פנוי, כי אז לא הייתי שוטה ולא טפוש גמור ולא היו לי שום טו"מ ודו"ד (=טענות ומענות ודין ודברים) וריבות וקטטות וכל מיני פרעניות, ובוודאי היינו טובלים א"ע (=את עצמנו) בים השחור של ליסטדורף עם כל 'קהל'

298 תרגום שאֵילה מיידיש: וואָס איז דער שכל דערפֿון (מה ההיגיון בכך?). כאן ובהמשך משתמש שלום עליכם במילה 'שכל' בשתי משמעויותיה: הגיון, סברה המתקבלת על הדעת; כח רוחני הנמצא באדם.

299 כך! והכוונה: טיפש.

300 פצה; פתח את פיו. וכאן רמו לזמר 'איש חסיד היה', שנהוג לאומרו במוצאי שבתות: 'פֿץ לו המבשר'.

עדת ישראל. אך כיון שאין אני פנוי, לפיכך הנני נשאר שוטה וטפוש גמור, ויש לי טו"מ ודו"ד וריבות וקטטות וכל מיני פרעניות וכו'.
ידידך,

שלום עליכם

22. שלום עליכם אל שמעון דובנוב³⁰¹

אהובי רעי!

קח נא את החומש בתרגום רוסי' הנמצא אצלך, ועיין בעין חודרת ושום לב בהפסוק של שיר השירים, ורשום נא למעני את העתקת הכתוב בשפת עלגים ימ"ש [=ימח שמם]: שיר השירים ו, י: מי זאת הנשקפה כמו שחר, יפה כלבנה, כרה כחמה, אימה כנדגלות? (משורש דגל, דגול, נדגול?). כמו כן הגידה נא לי את שאהבה נפשי: איך תכתוב בתרגום לשפת רוסי' את הפראזע³⁰² שלנו 'ברוך שפטרני', אך לא במובן הבוקואלני?³⁰³ (Слава богу? ВЪ добрый часъ? наконец-то?)³⁰⁴. בשם הזה כניתי את הבוך החדש³⁰⁵ שאני מברך על המוגמר אי"ה ביום השבת הבע"ל [=הבא עלינו לטובה].

עוד דברים פרטים חפצתי להודיעך, רק הנני חזק ברוגז³⁰⁶ עליך בעבור ששבת את פני ריקם. שבקשתי ממך שתבא³⁰⁷, והנה אין אנחנו זוכין לראותך ולהסתכל בפני צדיק נסתר כמך. וזו היא מדה מגונה אצל אנשי שלומנו. אצלנו אין יהורית³⁰⁸ ואין גדלות, וגם עניות יתירה אין אתנו. עת ספור ועת רקוד'ולכל זמן תחת השמש³⁰⁹.

גם אנכי, זעירא דמן חבריא, הנני מתעסק בגאזעטען, וגם ביכלעך אני עושה בכל יום הודות לאל. והנני מוכן ומזומן בכ"ז [=בכל זאת] לקדם פני אורחים נכבדים כמך בביתי בכל זמן שתבא. ורעיונותי תמיד מונחים בראשי על מקומם, ואיש זר אל ינגע בהם לרע ח"ו. וכל המתפלל בכונה מובטח אני שיש לו חלק בעוה"ב [=בעולם הבא]. ואין אני מבין איך אתה מתפלל כדבעי, כאשר יש לך צורך בהתבודדות כל כך, עד שכל ידיד ורע הוא למוקש לך, וירא אתה שמא יבא איזה

301 סימנו: בש"ע, מד-45/2. המכתב מחוסר תאריך.

302 ביטוי.

303 מילולי.

304 בסוגריים הציע שלום עליכם שלוש חלופות לתרגום רוסי לביטוי 'ברוך שפטרני': 'תהילה לאל? בשעה טובה? סוף סוף?'

305 על בעיית זיהויו של ספר זה, ראה לעיל הערה 71.

306 תרגום שאילה מידיש: שטארק ברוגז.

307 במקור בטעות: שאבא'.

308 יהירות.

309 על פי קהלת ג, 1, 4.

שלום עליכם לתוך ד' אמות שלך ויבלבל ח"ו את רעיונותיך? מסיבה זו אין אני שולח לך גאזעטען כי ירא אני מפני צדיק נסתר כמך, רחמנא יצילנו!
בזכות זה ויבא רוח סערה בראשך, ורעיונותיך יתבלבלו ויסתבכו כרעיונותיהם של חובבי ציון בשעת שהם דורשים דרשותיהם ונושאים מדברותיהם בתוך קהל אסיפותיהם — אמן ואמן.

שלום עליכם

23. שלום עליכם אל שמעון דובנוב³¹⁰

בעה"ש [=בעזרת ה'!, פאָנטאַן הגדול, היום יום שבת קודש, בשעת קריאת התורה קודם המפטיר, תרנ"א לפ"ק³¹¹.

לאהובי רעי — שלום!

כל מה שחלמתי על אחרים ושחלמו אחרים עלי יבא על ראש שונאינו מנדינו צוררינו ובחזינו! גם בחלום לא ראיתי ולא שמעתי שהחסיד בן עמי תקע את אהלו מעיר הומיה "לנאות דשא" במחציתך³¹² כאלו כפאו שד — ובוודאי יש רמוז בזה, כי שד הוא ר"ת [=ראשי תבות] משמעון דובנער, וד"ל [=ודי לחכימא] ברמיזא — בלתי תמול בערב, שנודע לי ע"י החסיד רבניצקי (מפני מה נקרא שמו רבניצקי? מפני שהוא רב הנוצה, כלומר נוצות התורה החכמה והמדע וההשכלה).

כעת הוא³¹³ יושב בתוך ד' אמות שלי, ויחדיו הננו רוחצים א"ע [=את עצמנו] בים לכבוד שבת. ועוד שתי פעמים צריכים אנחנו לעשות טבילה היום, היינו בשעה 11¼ קודם הפרישטיק³¹⁴, ובשעה החמישית קודם 'האָפּיעד'³¹⁵ (משורש מבעוד יום). ואי"ה אחר סעודת הצהריים נבא שנינו אליכם. הוא ישאר אצליכם על לינת לילה, ואני, זעירא דמן חבריא, אשובה לביתי בשלום אי"ה בשעה השמינית, אחר ההבדלה.

קבל נא שני בריוולעך — אין אָנו יכולים להביאם לך, מחמת שאין ערויב במחננו כד"ת [=כדין תורתנו] — בערך ובעד בן עמי (בכל פעם שאני נושא את שמו על שפתי הנני טובל את ידי, כי באמת צדיק תמים הוא וגם נסתר יותר ממך כהנה וכהנה).

אוהבך ודורש שלום ביתך זו אשתך³¹⁶ ובניך,

שלום עליכם

310 סימנו: בש"ע, מד-46/2.

311 התאריך הוא, ככל הנראה, יום שבת, ט"ז באלול תרנ"א; 19 בספטמבר 1891.

312 כ"ו וצ"ל: במחיצתך. כוונת המשפט היא שבן עמי עזב את העיר ההומיה אודסה ועבר להתגורר ב'נאות דשא', היינו בלוסטדורף, כשכנות לדובנוב.

313 רבניצקי.

314 ארוחת הבוקר.

315 ארוחת הצהריים; הארוחה העיקרית.

316 על דרך 'ביתו' — זו אשתו (יומא פ"א, מ"א).

P.S. עיקר שכחתיו בשעת הטבילה שאתה עושה בים אל תשכח לברך ברכה זו שיש בה סוד כמוס טמיר ונעלם: 'יהי רצון שכל שונאי ישראל ירדו למצולות ים ושם ימצאו קבורתם!', ואח"כ תאמר: 'אנא בכח גדולת ימינך' וג'ומר], וגם שני שיר המעלות מספר תהלים, ועוד איזה פסוקים.

P.S. גם נפשי כלתה לבוא אליו בכתובים, אך מעשה שטן — שבת היום לד', ומן השמים יעכבוני.

הק'טון רבניצקי

24. שלום עליכם אל שמעון דובנוב³¹⁷

ידידי אהובי!

את הבריוועל שלך קבלתי, והנני לשלוח לך עוד בריוועל אחד מאמטשיסלאו³¹⁸ שנתגלגל מיד ליד: מיד רבניצקי ליד אשתי, ומיד אשתי לידי, ומידי לידי הליניישטשיק³¹⁹, ומיד הליניעיעטשניק לידך ממש.

מכאן ואילך אקוה להשית"ב [=לה' יתברך] שיהיה סדר נכון ומשטר כדת בשליחות הבריוועלך, ואל יצא עוד תקלה על ידי ח"ו. ולכבוד מעלתו של הליניעיעטשניק תאמר, שימסור את כל הבריוועלך לכבוד הקלייטניק העומד מצד הוואַגזאַל³²⁰, והוא יוני³²¹ ולו קאפעליש³²² לבן, והוא מוכר מים חיים³²³ של זעלצער³²⁴, גם סעמיעטשקיס³²⁵ בזול, גם צוקערקיס³²⁶ במקח השוה. ואני בכל פעם מיד בעל הקלייטיל אדרוש אגרותיך. וגם הקוצער³²⁷ ידרוש מה'ארון בעל הקלייטעל את הבריוועלך שלי.

ושלום על ישראל ועל דובנאָו ועל ידידו אוהבו באמת,

שלום עליכם

P.S. בת השמים, שהיא אהובתי יפתי תמתי (מוזע בלעז), עזבה אותי זה ימים

317 סימנו: בש"ע, מד-47/2. המכתב מחוסר תאריך.

318 מסטיסלב (פלך מוהילב; רוסיה הלבנה), עירת הולדתו של דובנוב.

319 בעל עגלת המכתבים.

320 תחנת הרכבת.

321 ראה לעיל, הערה 265.

322 מגבעת.

323 בדרך כלל, מים חיים הוא כינוי הלצי ליי"ש, המחייה את נפש השותה, והוא תרגום

שאילה מייריש: אַקאָוויט (מלטינית: aqua vitae; וראה: יוסף פרל, מגלה טמירין, וינה

1819, נד, ע"א), אך כאן הכוונה למי סודה פשוטים.

324 סודה.

325 גרעיני חמניות.

326 ממתקים, סוכריות.

327 קוטשער, העגלון הנוהג במרכבה.

שלושה, ואין אני יכולתי לכתוב אפילו קאפיטעל אחד. כי בשעת שתעזובני אהובתי זאת לא יועילו לי שום קולמוס וטינטורליך³²⁸ שבעולם. לפיכך, אם לא תבקרני ידידתי זאת היום ומחר, אזי אשנס את מתני ואמהר כגבור לרוץ אורח לליסטדורף אי"ה ביום השבת הזה, לשבת במחיצתם של ת"ח [=תלמידי חכמים]. אולי אמצא לי הרון[ח?]ה³²⁹ ותבא אלי הבוגרת הזה, אשר כבגד בוגדים בגדה בי, ושב ורפא לי. כי חלשות הנפש היא יותר גרוע מחולשת הגוף, כידוע ליודעי ח"ן. ואולי כאשר אגמור בדעתי לבא אליך ביום השבת אזי אקח עמדי קאפיטעל מהבוך החדש שאני עושה, לקראתו בקול רם. וכ"ז [=וכל זה] בתנאי מפורש אם לא תגבור עלי אהובתי הנ"ל. כי כן דרכה בקודש, כי כאשר היא שבה כך היא תבא. ומשל למה הדבר דומה: לאשת גבר בשעת שתגבור אהבתו לה תפנה לו עורף ולהיפך, וחוזר חלילה... והנני ידיך הנ"ל.

P.S. אם לא אבא אליך ביום השבת הזה לשעה 11 בבקר, סימן הוא שלא אבא אליך כלל. הבריוולעך השלכתי למצולות היאשציק. לזאגראדסקי³³⁰ אכתוב.

25. שלום עליכם אל שמעון דובנוב³³¹

ב"ה, היום יום ד'³³², שעה ו'³³³ בבקר.

הלכתי עם הבוך שלי לפאנטאן הגדול, ואי"ה בעוד ד' שעות אוכל למסור לך, אהובי רעי, את הפאסילקע³³⁴ שקבלתי אתמול כשהייתי באָדעס. שם באָדעס התמהמתי בבית הדפוס כשעה אחת, וחצי שעה התמהמתי בבית זקננו היקר³³⁵, ונתתי עליך דאָנאָס³³⁶ שהיית גם אתה באָדעס ולא הלכת לבקר. ומדי דברי בדאָנאָסען לא אוכל התאפק מבלי להזכיר את שמו של ר' שמעיריל, המכונה מפי זקננו 'דער פֿעטער שמערעל'³³⁷ (בן עמי יודע מי הוא), שבנו³³⁸ הוא שכני הקרוב

328 קסתות.

329 התוספת בסוגריים המרובעים — במקור.

330 ראה לעיל, הערה 200.

331 סימנו: בש"ע, מד-48/2.

332 התאריך הוא, כנראה, יום רביעי, כ' באלול תרנ"א; 23 בספטמבר 1891.

333 בנוסח שהדפיס דובנוב, פֿון 'זשאַרגאָן' צו ייִדיש, עמ' 40: שעה ז'.

334 צרור שנשלח בדואר.

335 מנדלי.

336 מלשינות.

337 הדוד שמערעל. כינויו של אלכסנדר צדרבוים, עורך המליץ, בפיו של מנדלי. ראה

בהקדמתו הגנוזה של מנדלי לקובץ השני של די יודישע פֿאַלקס-ביבליאָטעק (1889).

שנדפסה בתוך: וויסנשאַפֿט און רעוואָליוציע, קייב 1936, גליון 1 (8), עמ' 133-134, 137.

על ביקורתו של מנדלי כלפי צדרבוים, ראה: שמרוק, ספרות ייִדיש (לעיל, הערה 26),

עמ' 290.

338 הכוונה, כנראה, לבנו הבכור, יוסף צדרבוים (אביו של המהפכן יולי מארטוב, מנהיג

לי. ויש תקוה שאבא גם אני עם ב"ב [=בני ביתי] ללוסטדאָרף להשתקע שם בכדי להתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ר"ל [=רחמנא ליצלן].

כמו"כ [=כמו כן] אוכל להודיעך שנתקבל על שמך ועל שם ידירנו בן עמי שני בריוולעך. ונשלחו ע"י רבניצקי אלי תמול. והיום אקבלם ואשתדל לשלוח אותם אליך בעוד מועד, קודם צאת הלינעייקע בשעה $\frac{6}{4}$. ואם ח"ו אעבור המועד, אזי אשנס את מתני ואלך בכבודי ובעצמי עם הבריוולעך, כי בנפשני הוא. ואחת היא לי אם לישב בחדרי עם הבוך שלי ולעשות קאפיטלעך חדשים, או פה בקלייטעל של קוואַס, או בלוסטדאָרף לפני אוהל מועד של הקירקע³³⁹ הפראָטעסטאַנטית שלכם. העיקר הוא שיהי' לי קולמוס וטינטוריל, והמקום לא ישתעשע שום ראָלניע³⁴⁰ אצלי. הקולמוס והטינטוריל הם הם הכלי זיין שלי, שאוכל עמהם ללחום מלחמת ד' בכל מקום שהוא, הודות לעליון, ואין אני נזקק להתבודדות כמכם, לקבל השפעה ממרומים. והכל תלוי במזל, ואפילו בוך קטן ונמוך ושרייבער³⁴¹.

מסיבה שכתבתי לך אתמול אין אני שולח לך הוועסטניק³⁴² גם היום, כי חלק הוא.

אי"ה ביום ה' יבא אלי הזקן³⁴³ על לינת לילה, וביום ו' עש"ק, כלחוך השור, נצא ונבא אליכם שלשתנו: זקננו והאדום³⁴⁴ וגם אנכי עבדכם.

שלום עליכם

פ"ש [=פריסת שלום] לחברנו החסיד בן עמי ולכל הנלוים אליכם. שלום וכט"ס [=וכל טוב סלה].

המנשביקים). שהתגורר בפטרבורג מאז 1881. ידוע כי ביולי 1891 הוצא נגדו צו גירוש מפטרבורג, אך אביו הצליח לבטלו (ראה: 'מכתבים מאת אלכסנדר הלוי צדרבוים ליליינבלום', מימים ראשונים, א [1934-1935], עמ' 300-301). יתכן שבא לאורסה לתקופת ביניים קצרה עד שהתברר גורלו. ראה עליו: א"ש פרידברג, 'זכרונות ע"ד הארז', ספר השנה, א (תר"ס), עמ' 240-241; 'מארטוב והקרובים אליו', העבר, ז (תש"ך), עמ' 194-197.

339 קירבע — כנסייה.

340 תפקיד. תרגום שאילה מיידיש: וועט נישט שפילן קיין שום ראָליע. ובעברית: אין לזה שום חשיבות בעיני.

341 סופר.

342 מבשר, כרוז. לכתבי עת רוסיים רבים צורף שם זה וקשה לדעת למה הכוונה כאן, אולי לאודסקי ויסטניק (*Odesskii vestnik*).

343 מגדלי.

344 הכוונה לרבניצקי שנודע בשיערו האדום, ראה: רבניצקי, דור וסופריו, א, עמ' קכה; ב, עמ' עא-עב.